m_educ_2025_010

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки і психології дошкільної та спеціальної освіти

Психолого-педагогічні умови подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 2 курсу, 608групи
Гаврищук Марини Павлівни

Керівник:
кандидат педагогічних наук, доцент **Кузнєцова К.С**

До захисту допущено:
Протокол засідання кафедри № ____
від «____» _____ 2024 р.
зав. кафедри _____ проф. Олійник М. І.

Чернівці – 2024

АНОТАЦІЯ

Гаврищук М. П. Психолого-педагогічні умови подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. – Рукопис. Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти "магістр" зі спеціальності 012 Дошкільна освіта. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2024 75 с.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано сутність понять «агресія», «агресивність» у науковій літературі; охарактеризовано види, причини та особливості агресивної поведінки старших дошкільників; визначено рівні проявів агресії у дітей старшого дошкільного віку; обґрунтувано шляхи подолання агресії у дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: агресивна поведінка, агресивність, діти старшого дошкільного віку, психолого-педагогічні умови, корекція агресії, емоційний розвиток, соціальна поведінка, превентивні заходи, психологічна підтримка.

ABSTRACT

Havryschuk M. П Psychological-pedagogical conditions for overcoming manifestations of aggressive behavior in children of older preschool age. – Manuscript. Qualification work for obtaining a higher education degree "Master" in the specialty 012 Preschool Education. Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych. Chernivtsi, 2024. 75 p.

The qualification work analyzes the essence of the concepts "aggression" and "aggressiveness" in scientific literature. It characterizes the types, causes, and features of aggressive behavior in senior preschool children. The levels of aggression manifestations in senior preschool children are determined. Strategies for overcoming aggression in senior preschool children are substantiated.

Keywords: aggressive behavior, aggressiveness, children of senior preschool age, psychological and pedagogical conditions, correction of aggression, emotional development, social behavior, preventive measures, psychological support.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Гаврищук М.П.

ЗМІСТ

ВСТУП **4**

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ **7**

1.1.Поняття агресивної поведінка дітей дошкільного віку 7

1.2. Особливості проявів агресивної поведінка дітей дошкільного віку 12

Висновки до розділу 1 ..... **28**

РОЗДІЛ 2 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СІМ'Ї .. ……...30

2.1.Опис методів дослідження та характеристика вибірки 30

2.2.Визначення психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку 42

2.3.Створення психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї 45

Висновки до розділу 2 ..... **55**

ВИСНОВКИ **55**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ **59**

ДОДАТКИ **63**

ВСТУП

Актуальність дослідження. Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку є однією з найактуальніших проблем сучасної психології та педагогіки. Цей період розвитку дитини характеризується значними змінами в емоційній та соціальній сферах, що може призвести до виникнення різних форм агресії. Важливість дослідження агресивної поведінки у дітей цього віку зумовлена тим, що саме в цей час формуються основні риси характеру, моделі взаємодії з оточуючими та засади соціальної поведінки, які можуть мати довготривалі наслідки для подальшого життя дитини.Агресія у дітей старшого дошкільного віку може проявлятися у різних формах, таких як фізична агресія (удари, штовхання), вербальна агресія (образи, погрози), а також непряма агресія (ігнорування, ізоляція). Вплив агресивної поведінки на психічний розвиток дитини та її соціальні відносини є значним, що робить необхідним вивчення механізмів її виникнення та способів подолання.

Одним із ключових аспектів у подоланні агресивної поведінки у дітей є вплив сім'ї. Сім'я виступає як первинне соціальне середовище, де дитина отримує перші уроки спілкування, вчиться вирішувати конфлікти та засвоює моделі поведінки. Важливим є те, що саме в сімейному колі закладаються основи емоційної стабільності та здатності до самоконтролю.Враховуючи значущість сімейного середовища для розвитку дитини, дослідження психолого-педагогічних умов подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї є надзвичайно важливим.

Отже, варто відзначити, що агресивність у багатьох дітей дошкільного віку є проявом природної спонтанності та імпульсивності. Відомо, що агресивна поведінка у дітей до п'яти-шести років не вважається відхиленням. Однак у старшому дошкільному віці, під впливом певних факторів (як-от приниження, образи, почуття незахищеності перед ворожим оточенням, відсутність батьківської любові або постійна агресивна поведінка дорослих), агресивність може закріпитися і перерости зі специфічного прояву у

стабільне порушення поведінки. Це призводить до зниження продуктивного потенціалу дитини, звуження можливостей для повноцінної комунікації та деформації її особистісного розвитку. Всі ці аспекти актуалізують проблематику нашого дослідження.

Наукова розробленість теми.Сучасні дослідники приділяють значну увагу вивченню феномена агресії, агресивних проявів і тенденцій поведінки, а також проблемам профілактики агресивності.У зарубіжній науковій методології та практиці агресивна поведінка людини розглядається через різні підходи: інстинктивістський (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.), біологічний (В. Гесс, Р. Джекобс, С. Меднік, Д. Олдс), фрустраційний (Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Міллер), когнітивний (Л. Берковіц, Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Х'юсманн та ін.), а також соціальний (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, Д. Річардсон, Б. Крейхі та ін.). Дослідження агресії у дітей також проводять такі науковці, як Л. Берковіц, Г. Бреслав, К. Бютнер, К. Лоренц та Г. Паренс.

Втім, основна частина досліджень зосереджується на вивченні особливостей агресивної поведінки підлітків, тоді як агресивні прояви та необхідність корекції агресії у дітей дошкільного віку здебільшого залишаються поза увагою науковців. Отже, аналіз психолого-педагогічної літератури підтверджує актуальність проблеми дитячої агресивності та потребу в її детальному дослідженні.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка старших дошкільників.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї.

Метадослідження – здійснити комплексний аналізпсихолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї

У відповідності з метою дослідження визначені його **завдання**:

– проаналізувати сутність понять «агресія», «агресивність» у науковій літературі;

– охарактеризувати види, причини та особливості агресивної поведінки старших дошкільників;

– визначити рівні проявів агресії у дітей старшого дошкільного віку;

– обґрунтувати шляхи подолання агресії у дітей старшого дошкільного віку.

Для розв'язання поставлених завдань використані такі **методи**: *теоретичні* (вивчення та аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, педагогічного досвіду й педагогічної практики вихователів); *емпіричні* (тестування).

Теоретична і практична значущістьдослідження. Теоретичні положення дослідження, фактичний матеріал і пропозиції, що стосуються подолання агресивності у поведінці дітей старшого дошкільного віку, можуть бути використані під час написання курсових, дипломних і магістерських робіт, а також у практичній роботі вихователів дошкільних навчальних закладів.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 74 сторінки, з них 56 сторінок основного тексту. Список використаних джерел містить 45 позицій.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1.Поняття агресивної поведінка дітей дошкільного віку

Агресивна поведінка є однією з важливих тем у сучасній педагогіці та психології, оскільки вона впливає на соціалізацію, емоційний розвиток та взаємини дитини з однолітками і дорослими. У дошкільному віці діти лише починають усвідомлювати свої емоції та потреби, вчаться взаємодіяти з іншими, і саме на цьому етапі можуть проявлятися перші ознаки агресивної поведінки. Розуміння причин, що зумовлюють такі прояви, є ключовим для ефективної корекції поведінки дитини та для створення сприятливих умов її розвитку.

Агресивна поведінка у дошкільнят може мати різні форми, починаючи від фізичної агресії (штовхання, удари) до вербальної (образи, крики). Вона може бути спричинена як внутрішніми (темперамент, емоційна нестабільність), так і зовнішніми факторами (сімейне оточення, виховний стиль, вплив соціального середовища). Розглянемо поняття агресивної поведінки, основні її характеристики та фактори, що сприяють її виникненню у дітей дошкільного віку.

Аналізуючи наукові підходи до визначення агресивної поведінки, ми зможемо краще зрозуміти, як формується агресія на ранніх етапах життя дитини. Це знання є основою для розробки практичних рекомендацій щодо запобігання та корекції агресивних проявів, а також для створення педагогічних та психологічних умов, які сприятимуть гармонійному розвитку дитини.

Агресія може проявлятися по-різному: це може бути фізична агресія (удари, штовхання), вербальна (образи, крики) або непряма (маніпуляції, залякування). Дослідження агресивної поведінки у дітей дошкільного віку

допомагає не тільки краще зрозуміти причини й механізми її виникнення, а й створити ефективні методи її корекції та профілактики. Розглянемо поняття агресивної поведінки, проаналізуємо, як вона проявляється у дітей дошкільного віку, та визначимо фактори, що можуть сприяти її розвитку.

У дослідженнях, присвячених розвитку неврозів у дитячому віці, гнів часто трактується як неадекватний спосіб реагування на складні обставини. В умовах невротичного розвитку особистості агресія відіграє захисну роль, оберігаючи дитину від травматичних та емоційно небезпечних переживань [5]. Питання дитячої агресії активно вивчають спеціалісти з дитячої психіатрії та патопсихології. При психічних порушеннях розвиток гніву обумовлений не лише особистісними особливостями й спадковістю, але й соціально-психологічними факторами. Іноді агресія може мати біологічне підґрунтя, пов’язане з проявами психічного захворювання. Проте біологічні процеси відбуваються у соціальному контексті, де зовнішні фактори впливають на внутрішні реакції та багато в чому визначають, як ми реагуємо на оточення. Таким чином, слід визнавати обопільний вплив біологічних та соціальних факторів на агресивну поведінку [6, с. 132].

Діти засвоюють агресивну поведінку, спостерігаючи за іншими, помічаючи випадки, коли агресія є ефективним засобом досягнення мети чи впливу на інших. У ситуаціях, коли дитина стикається з ізоляцією від групи однолітків, можливо, її приймуть у іншу групу дітей, де агресія буде прийнятним стилем взаємодії. Існують індивідуальні відмінності в сприйнятті агресії: не всі діти схильні відповідати агресією на агресивні дії інших. Взаємодія з однолітками відіграє значну роль у формуванні дитячих уявлень про допустимі форми агресії та її межі [8, с. 11].

Механізмами, які сприяють формуванню агресії, є підтримка агресивної поведінки іншими людьми та навчання через спостереження. Моделі агресивної поведінки можуть включати як реальні приклади (батьки, інші дорослі, однолітки), так і символічні образи, що з'являються у засобах масової інформації. Проблема дитячої агресії ставить питання про методи

впливу на дитину, в тому числі про доцільність застосування суворих покарань. Це можуть бути як фізичні покарання, так і психологічні, такі як образи, критика або словесні погрози. Застосування як фізичних, так і психологічних методів покарання, зокрема неприйняття й осуд, може мати негативні наслідки, сприяючи розвитку агресії в дитини. Звичні реакції дорослих лише підсилюють агресивні прояви у дітей, не сприяючи подоланню проблеми. Таким чином, на формування агресії впливають як біологічні, так і соціальні фактори, і їхня взаємодія визначає інтенсивність та рівень агресивної поведінки дитини. Водночас визначальний вплив має соціальне середовище, зокрема сім'я та група однолітків.

Н. Карпінська виділяє три основні рівні агресії: індивідуальний, суб’єктно-діяльнісний та особистісний. 1) Індивідуальний рівень включає самозахист або захист власного майна та близьких. 2) Суб’єктно-діяльнісний рівень виявляється в типовому стилі поведінки людини і пов'язаний з прагненням досягнути мети чи відповісти на загрозу. 3) Особистісний рівень пов'язаний з мотиваційною сферою особистості, її самосвідомістю і характеризується використанням насильства як засобу досягнення цілей [27, с. 67]. Поняття «агресія» та «агресивність» відрізняються за змістом: агресія означає поведінку або конкретні дії, тоді як агресивність визначає властивість особистості, що свідчить про схильність до агресивної поведінки [8], [12], [16]. Різниця між цими поняттями полягає в тому, що не всі агресивні дії є наслідком агресивності особистості, і агресивність не завжди проявляється в конкретних агресивних діях.

Підходи, що розглядають агресивність як суто біологічну (вроджену або інстинктивну) властивість людини, виявилися недостатньо обґрунтованими. Прояв або відсутність агресивності як риси особистості у конкретних діях є результатом складної взаємодії стійких і ситуативних факторів. Багато дослідників схиляються до трактування агресивності як набутої риси, що вказує на соціальну обумовленість її формування. Рівень агресивності визначається як процесом навчання під час соціалізації, так і

орієнтацією на культурні та соціальні норми, зокрема на принципи соціальної відповідальності та покарання за агресивну поведінку [1, с. 27].

Поняття «норми агресивності» має щонайменше два аспекти: середній прийнятний рівень агресивності та норми поведінки, встановлені суспільством (які мають соціальний контекст). Деякі дослідники вважають, що гармонійно розвинена особистість повинна мати певний рівень агресивності, що допомагає їй соціально адаптуватися та справлятися з життєвими труднощами. У разі відсутності цієї риси особистість може втратити індивідуальність, стати пасивною та конформістською, що знижує її соціальний статус [12, с. 50].

А. Ю. Дроздов підкреслює, що в американській психолого-педагогічній науці зазначається: позитивно спрямована агресивність здатна розвивати в людині ініціативність, підприємливість і наполегливість, тому деякі види агресії сприяють адаптації особистості та потребують заохочення [20, с. 8]. У зв'язку з цим А. І. Галян і І. М. Галян, аналізуючи літературу з проблеми агресивності, зауважують, що «кожна особистість повинна мати певний рівень агресивності, оскільки агресивність є важливою характеристикою діяльності та адаптації людини. Агресію можна розглядати, окрім іншого, як гнів, що є злом, проявом, що суперечить позитивній природі людини...» [15, с. 23].

А. Б. Бовт також зазначає, що «...коли агресія спрямована на самовдосконалення, допомагає досягати успіхів, не завдаючи шкоди іншим, то немає сенсу намагатися знизити рівень агресивності такої людини» [108, с. 95]. Науковець підкреслює, що деструктивний аспект діяльності особистості необхідний у спорті, творчості та інших сферах. Наприклад, у спортивних єдиноборствах агресія, що перебуває в межах правил, повинна мати руйнівний ефект для супротивника, щоб бути корисною для самого спортсмена та цінною в межах спортивної боротьби. Однак «позитивна агресія» має сенс лише в конкретній ситуації і в залежності від контексту [9, с. 47].

Суперечливість та неоднозначність терміну «позитивний гнів» добре розкривається у праці Р. І. Благути [9]. Аналізуючи обґрунтування, запропоноване Е. Фроммом для виділення типів агресії, а саме доброякісної (яка є конструктивною, біологічно адаптивною, спрямованою на підтримання життя та захист важливих інтересів, як фізичних, так і психологічних) та злоякісної (біологічно неадаптивної, не пов'язаної з підтриманням життя або захистом бажаних інтересів), дослідник відзначає низку проблем, що потребують вирішення відповідно до підходу Е. Фромма:

1. Постає питання, які саме інтереси можна вважати життєво важливими об'єктивно, а які не є такими. Також виникає проблема суб'єктивного сприйняття особистістю життєвих інтересів, тобто віднесення певних інтересів до категорії життєвих на основі особистого сприйняття.

2. Потрібно визначити, який рівень агресивних дій є достатнім для захисту життєвоважливих інтересів і який є надмірним.

3. Особистість може суб'єктивно вважати будь-які зовнішні дії загрозою своїм інтересам. Чи можна вважати агресію доброякісною, якщо особа сприймає чиїсь дії як загрозливі, хоча об'єктивно вони такими не є?

4. Виникає також питання прогнозування загрози. Механізм агресії може проявитися навіть за відсутності явної загрози, і це може бути наслідком помилкової атрибуції. Як у такому разі класифікувати агресію – як захисну чи злоякісну?

5. Існує суб'єктивний аспект у визначенні достатності дій для захисту життєво важливих інтересів. Деякі агресивні дії можуть бути об'єктивно надмірними, але особистість може сприймати їх як необхідні та адекватні. Чи можна таку агресію вважати доброякісною, і чи є вона рівноцінною більш поміркованим реакціям? [7, с. 46-47].

Також зазначається, що агресія може мати не лише позитивні чи негативні, але й амбівалентні функції. Вона задовольняє потребу у певних емоційних переживаннях, служить засобом для помсти, знімає емоційну напругу, виступає формою катарсису і може бути інструментом досягнення

конкретних цілей, які є як соціально прийнятними, так і навіть соціально орієнтованими.

Таким чином, аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок, що поняття «агресивність» не слід прирівнювати до рис особистості, що характеризують схильність людини до агресивних дій. Особистісні якості, проявлені через акти агресії, є наслідком складної взаємодії між трансситуативними факторами. Рівень агресивності формується як через навчання у процесі соціалізації, так і через орієнтацію на культурні та соціальні норми, найважливішими серед яких є норми соціальної відповідальності і санкцій за агресивну поведінку.

1.2. Особливості проявів агресивної поведінка дітей дошкільного віку

Агресивна поведінка у дітей дошкільного віку є важливою проблемою, яка потребує особливої уваги з боку батьків, педагогів та психологів, адже саме на цьому етапі формуються основи соціальної поведінки, розвиваються перші навички саморегуляції та емоційного контролю. Дошкільний вік є періодом інтенсивного пізнання дитиною навколишнього світу, розвитку емоційної сфери, а також формування першого досвіду соціальних взаємин. Саме в цей час у дітей можуть проявлятися перші ознаки агресії, які іноді є нормальним етапом їхнього розвитку, але також можуть вказувати на певні труднощі в адаптації та взаємодії.

Агресивні прояви дошкільників характеризуються широким спектром форм та інтенсивністю: від фізичної агресії, як-от штовхання, удари, до вербальної, що виражається у криках, образах та негативних висловлюваннях. Така поведінка може мати різне походження і бути спричиненою як індивідуальними особливостями дитини (темперамент, рівень емоційної зрілості), так і зовнішніми факторами, такими як виховний вплив батьків, соціокультурне середовище та стиль спілкування з однолітками.

У науковій літературі агресія визначається як поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині або об'єкту. Вона може бути реактивною, тобто відповіддю на певні стимули чи загрози, або проактивною, коли дитина свідомо ініціює агресивні дії задля досягнення своїх цілей. Розуміння природи та особливостей агресивної поведінки в дошкільному віці є необхідним для створення умов, що сприятимуть її корекції та розвитку у дитини конструктивних способів взаємодії.

Деякі дослідники вважають, що для гармонійно розвиненої особистості характерна наявність певної частини агресії, яка допомагає їй адаптуватися в соціумі та бути корисною. Це можна прийняти, якщо агресивність спрямована на самовдосконалення, допомагаючи особистості досягати цілей, не завдаючи шкоди оточуючим. Окрім того, агресивність може бути ефективною як захисна реакція на агресію з боку інших людей, коли порушуються основні права особистості в суспільстві.

В. С. Нерет пропонує поділити дитячу агресію на чотири типи: фізичну (як прямою, так і непрямою), вербальну (яка проявляється через слова або вигуки, і також може бути прямою або непрямою), приховану та аутоагресію [32, с. 16]. Найбільш примітивною формою агресії вважається фізична агресія, яка включає різноманітні прояви сили, такі як кусання, штовхання або удари предметами, що є доступними для дітей як перший спосіб вирішення конфліктів.

Іншим типом агресії є витіснена агресія, яка виявляється у випадку, коли дитина не може безпосередньо проявити свої негативні емоції до об'єкта, на який вони спрямовані. Замість цього вона переносить агресивні почуття на інший об'єкт, будь то інша людина, тварина чи навіть предмети навколишнього середовища. Така агресія може бути результатом нездатності дитини виразити гнів або обурення через страх перед наслідками або через емоційну неготовність до конструктивної реакції.

Другим типом є вербальна агресія, яка часто виявляється через крики або образливі висловлювання. Діти, схильні до цього виду агресії, зазвичай

реагують на будь-яке невдоволення або образу через агресивні вербальні нападки, а іноді вони навіть ініціюють конфлікт, атакуючи першими. У народі є вираз: «Ти йому слово, а він тобі десять», що добре ілюструє схильність таких дітей до надмірно агресивної вербальної реакції. Такі діти можуть застосовувати погрози, образи або інші образливі фрази, щоб продемонструвати свою силу або контроль над ситуацією, часто не здатні адаптувати свої емоційні реакції до соціальних норм [41, с. 57].

Також варто виділити вербальну агресію, яка полягає у вираженні негативних емоцій за допомогою грубих та образливих слів. Така агресія може бути прямою, коли дитина одразу висловлює свою неприязнь до когось, або ж непрямою, коли вона використовує скарги чи демонстративні вигуки на зразок: «Марія Іванівна, мене Іванко штовхнув!», «Не турбуйте мене, ви мене дратуєте!», або «Якщо ви капризуєте, я дам ляпаса!» Такі вирази стають своєрідними інструментами контролю або вираження злості, при цьому можуть бути навіть неусвідомленими [45, с. 21].

Особливість вербальної агресії у дівчат полягає в тому, що вона часто носить більш прихований характер, виражаючися через тихі, саркастичні коментарі, які можуть завдати значного емоційного болю. Агресія у дівчат може проявлятися через заздрість, злість або образи, що виникають внаслідок невирішених внутрішніх конфліктів, що часто супроводжують низьку самооцінку. Такі діти зазвичай відчувають напругу та сумніви в собі, що призводить до швидких емоційних спалахів на найменші подразники [39, с. 35].

Запобігання вербальній агресії є складним завданням, тому важливою є адекватна реакція дорослих на висловлювання дитини. Потрібно розуміти, що саме спонукає дитину до такого виразу почуттів, і уважно ставитися до емоцій, які стоять за її словами. Це дозволяє краще розібратися у причинах агресивної поведінки та допомогти дитині розвивати більш конструктивні способи вираження своїх емоцій [41, с. 17].

Приховану агресію, згідно з дослідженнями психологів, можна визначити за низкою специфічних проявів. Зокрема, дитина може демонструвати внутрішнє переживання або занепокоєння за батьків, ніби вони знаходяться під загрозою, хоча насправді причина цих переживань може бути невидимою для оточення. Наприклад, дитина може бачити в снах сцени, де тварина нападає на батьків, або забути намалювати того члена родини, на якого вона таємно зла. Інколи дитина може регулярно ігнорувати прохання дорослих або «забувати» виконати важливі завдання, навіть якщо це виглядає як свідома відмова, насправді ж таке забування є наслідком внутрішнього конфлікту або емоційного напруження. Іноді, граючи в пісочниці або з іншими іграшками, дитина може проявляти агресивність, ховаючи або знищуючи іграшки, що символізують агресію, що теж є проявом її прихованого напруження [30, с. 78].

Щодо аутоагресії, то цей тип агресивної поведінки найбільш характерний для дітей, які мають низьку самооцінку і схильні до частих емоційних розладів. Вони часто виглядають засмученими, схильними до плачу без видимих причин і рідко перебувають у гарному настрої. Дитина, яка демонструє аутоагресію, може мати низьке сприйняття своїх можливостей, бути сором'язливою та надзвичайно чутливою до оцінок і авторитетів дорослих, як-от батьків або вчителів. Така дитина часто шукає схвалення і повагу з боку дорослих, при цьому будучи слухняною, але постійно переживає через власну неадекватність або невідповідність вимогам оточення [43, с. 29].

Аутоагресія – це форма агресивної поведінки, при якій негативні емоції, замість того, щоб бути спрямованими на інших людей чи об'єкти, звертаються до себе [34, с. 90]. Якщо дитина зіштовхується з постійними обмеженнями або покараннями за вияв агресії з боку батьків, вихователів чи інших дорослих, то вона може сформувати уявлення, що проявляти гнів чи роздратування – це погано, і що за це вона буде покарана. У таких ситуаціях дитина може почати пригнічувати свої агресивні почуття, і замість того, щоб

виразити їх зовнішньо, вона починає виявляти агресію по відношенню до себе – наприклад, гризе нігті, кусає губи або навіть займається самопошкодженням. Це може бути результатом суворих фізичних покарань або емоційно холодного ставлення з боку батьків, які замість того, щоб надавати підтримку, виявляли критику і негативну оцінку [32, с. 37].

Такі дії призводять до того, що дитина починає звинувачувати себе за власні невдачі або погані вчинки, що викликають невдоволення з боку батьків. Тому дуже важливо, щоб дорослі, зокрема педагоги, надавали дитині своєчасну емоційну підтримку: розуміння, співчуття, допомогу. Це може включати в себе слова підтримки, обійми, поцілунки або просто фізичну присутність, яка б забезпечила дитині відчуття безпеки, турботи і любові.

У психології існує багато різних підходів до пояснення причин агресії, її природи та проявів. Одним із аспектів є вплив сімейного середовища на агресивну поведінку дитини. Відомо, що агресивні діти часто походять з неповних чи багатодітних сімей. Вони можуть виявляти агресію як реакцію на розлучення батьків [30, с. 78].

При цьому форма та інтенсивність агресії варіюються залежно від віку та статі дитини. У дошкільному віці агресія може бути непродуманою і навіть безпричинною. У той час як у молодших школярів хлопці часто проявляють агресивність до своїх однолітків. Розпад сім'ї в такому віці лише підсилює ці почуття ворожості, а у хлопців, які ростуть без батька, часто виникають проблеми з непокорою та асоціальною поведінкою.

Також важливим фактором є конфлікти між батьками до та після розлучення, їхнє роздільне проживання або нові шлюби, що значно погіршують психологічний стан дитини та сприяють розвитку агресивної поведінки. Агресія може проявлятися у вигляді ревнощів до братів і сестер, що є спробою привернути увагу батьків або здобути їхню любов.

Сімейне виховання також відіграє важливу роль. Відсутність емоційної підтримки та тепла з боку батьків, занедбання контролю чи поблажливе ставлення до агресії може стати тригером для розвитку агресивних проявів у

дітей. Дослідники, які вивчають дитячу агресивність, наголошують на важливості контролю батьків, а також підкреслюють, що жорстоке чи холодне ставлення до дитини, надмірна суворість у вихованні є факторами, що призводять до підвищення рівня агресії у дітей [16], [18], [19], [22].

Причини агресії у дітей можуть бути різноманітними та взаємопов'язаними. Окрім можливих соматичних розладів, таких як захворювання головного мозку або травми, агресія може виникати через соціальні фактори, зокрема складні умови в родині. Діти, що виховуються в кризових сім'ях, часто зазнають різноманітних форм насильства, що можуть включати як фізичне, так і емоційне насильство, що призводить до розвитку агресивних реакцій. Вони можуть потрапляти під вплив наркотиків, ставати залежними, часто відвідувати ігрові зали або жебракувати, оскільки відсутність стабільної підтримки вдома робить їх більш вразливими до негативних впливів соціуму.

У таких сім'ях дорослі часто не здатні вирішити власні проблеми, що створює непередбачуване та небезпечне середовище для дітей. Батьки, котрі не змогли подолати труднощі життя, не можуть дати позитивний приклад, що лише погіршує ситуацію [27, с. 21]. Проте, ці діти не є відповідальними за вибір своїх батьків і часто опиняються в ситуаціях, де їхні можливості для нормального розвитку значно обмежені. Важливо зазначити, що сім'я є основним інститутом соціалізації, і якщо цей інститут не забезпечує дитині відчуття захищеності та любові, їй буде важко побудувати стабільне і самостійне майбутнє. Агресія в цьому випадку є не стільки результатом особистої провини, скільки наслідком неприязного та небезпечного оточення, в якому дитина змушена рости.

Сучасне інформаційне середовище, в якому зростають діти, характеризується агресивністю та жорстокістю. Відсутність ефективного контролю та цензури в медіа-продукції дозволяє маніпулювати людськими потребами, використовуючи їх для комерційних цілей. Через телебачення, пресу, радіо та Інтернет активно пропагуються такі негативні явища, як

насильство, статева розбещеність, злочинність, цинізм, що негативно впливає на свідомість молоді. Діти та підлітки, які ще не встигли сформувати глибоке розуміння культурних цінностей, можуть засвоювати хибні пріоритети і сприймати ці уявлення як норму [25, с. 40].

Змінилось і суспільне ставлення до дітей: люди стали більш байдужими до проблем інших, їхні стосунки часто супроводжуються жорстокістю та відчуженням. Водночас, в останні роки активно зростають дитячі громадські організації, що залучають більш соціально активних дітей, залишаючи осторонь тих, хто переживає труднощі адаптації до соціуму. Це також відображає соціальну нерівність, яка веде до поглиблення психологічних проблем, таких як напруга у стосунках, конфлікти та агресивні реакції на поведінку оточуючих.

Багато сімей, не здатних адаптуватися до змінюваного соціального середовища, не можуть знайти ефективні способи захисту від стресів та соціальних проблем. Це призводить до руйнування родинних зв’язків і збільшення психоемоційних труднощів, як у дітей, так і у дорослих.

Проблема агресивної поведінки у дітей є багатогранною і може стосуватися не тільки дітей, які стали свідками насильства, але й тих, хто росте в умовах постійних конфліктів, відсутності емоційної підтримки та любові з боку батьків. Агресія може бути результатом як індивідуальних особливостей дитини, так і зовнішніх факторів, що впливають на її розвиток, зокрема, складних життєвих ситуацій [24, с. 47].

Особливу увагу слід приділити взаємозв'язку між агресивністю в дитинстві та схильністю до агресивних проявів у більш старшому віці. Це дозволяє з'ясувати, як ранні емоційні переживання формують особистість і поведінку дитини. Агресія також тісно пов'язана з емоційними реакціями, такими як ревнощі, заздрість, ненависть, гнів, образи, страх та злість, особливо на ранніх етапах розвитку, коли емоційна сфера дитини ще не має стабільності[3, с. 16]. Важливим фактором є перший емоційний досвід, який

дитина отримує в дитинстві і який може супроводжувати її протягом усього життя, формуючи її реакції на стресові ситуації в майбутньому [2, с. 113].

У дошкільному віці основними показниками психічного розвитку є характеристики емоційної сфери дитини, адже в цей період домінує емоційне сприйняття навколишнього світу. Розвиток емоційної стабільності та самоконтролю в цей час має вирішальне значення для формування здорових соціальних зв'язків у майбутньому [4, с. 15].

Негативні афективні переживання у дітей часто виникають в результаті незадоволення важливих потреб або конфлікту між ними, що викликає внутрішнє напруження. Це може проявлятися у вигляді гніву чи агресії, особливо коли дитина не отримує необхідної підтримки в ключових сферах свого розвитку, таких як емоційна чи соціальна безпека. Такі переживання можуть також проявлятися в ігровій діяльності, де дитина намагається відтворити агресивні ситуації, щоб через гру розрядити накопичену напругу і знайти певне пояснення своїм емоціям.

У наукових дослідженнях, які зосереджуються на розвитку дитячих неврозів, гнів розглядається як неадекватна реакція на стресові ситуації, коли дитина не має можливості конструктивно виразити свої емоції. В умовах невротичних розладів агресія виконує захисну функцію, створюючи бар'єр від психічних травм, які можуть зашкодити емоційному благополуччю дитини [5, с. 96]. Фахівці з дитячої психіатрії та патопсихології також підкреслюють, що розвиток гніву у дітей залежить не тільки від їхніх особистісних характеристик або спадкових факторів, але й від соціально-
психологічних умов. У деяких випадках агресія може бути симптомом психічного розладу, що вказує на біологічну основу агресивної поведінки.

Таким чином, дитяча агресивність є комплексним явищем, що потребує розгляду з урахуванням багатьох факторів, включаючи як індивідуальні особливості дитини, так і соціальне оточення, в якому вона зростає.

Отже, правильніше стверджувати, що агресивність не є наслідком лише біологічних чи соціальних факторів, а є результатом їх взаємодії. Важливо

усвідомити, що як біологічні, так і соціальні умови можуть суттєво впливати на розвиток агресії, і саме їх поєднання формує поведінкові моделі дитини [6, с. 50]. Агресія, як способу досягнення цілей, дитина може навчатися через спостереження та аналіз ситуацій, де цей метод дає відчутний результат. У середовищі однолітків, де агресія може бути нормою, дитина може бути залучена до цієї форми взаємодії, що в подальшому підтримуватиме її агресивну поведінку.

Ці процеси можуть бути різними в залежності від індивідуальних особливостей дитини. Наприклад, деякі діти можуть бути менш сприйнятливі до агресії з боку інших, однак під впливом таких моделей поведінки можуть почати проявляти агресивність. Взаємодія з однолітками має надзвичайно важливе значення в формуванні уявлень про те, коли і як можна застосовувати агресію, а також визначає межі її прийнятності в соціальному середовищі. Отже, середовище, в якому дитина зростає, відіграє вирішальну роль у формуванні її ставлення до агресивних реакцій на конфлікти та стресові ситуації [8, с. 11].

Формування агресії у дітей є складним процесом, що включає декілька механізмів, таких як підкріплення агресивної поведінки з боку оточуючих, навчання через спостереження за іншими, а також самопідсилення агресивних дій. Одним з основних чинників є вплив моделей поведінки, які дитина спостерігає в реальному житті (наприклад, у батьків, однолітків або інших значущих людей) або через медіа-ресурси, які пропонують символічні моделі агресії. Такий вплив може формувати у дитини уявлення про те, що агресія є прийнятним методом вирішення проблем або досягнення мети.

Проблема дитячої агресії тісно пов’язана з питанням методів впливу на дитину, зокрема щодо застосування суворих покарань. Однак до цих покарань не слід відносити лише фізичну силу, але й психологічний вплив, такий як критика, образи, погрози чи відмова в підтримці. Такий підхід до виховання, що включає будь-яке психологічне насильство, може призвести до погіршення ситуації та сприяти розвитку агресії. Відсутність позитивного

зворотного зв’язку і підтримки лише підсилює агресивні реакції, не даючи можливості вирішити проблему

Агресивні прояви у дітей є результатом складної взаємодії як біологічних, так і соціальних факторів. Ці фактори взаємодіють, формуючи індивідуальний рівень агресії в кожній конкретній дитині. Проте соціальне середовище, зокрема сім’я та група однолітків, має визначальний вплив на формування таких поведінкових реакцій [10, с. 56]. Таким чином, створення сприятливого середовища, де цінуються емпатія, підтримка та конструктивні методи вирішення конфліктів, є важливим кроком у подоланні агресивних проявів у дітей.

Агресивні діти потребують не лише дисципліни, але й глибокого розуміння та підтримки з боку дорослих, що робить психологічний супровід цих дітей важливим етапом. Ефективність роботи з агресивною дитиною залежить від того, наскільки педагог здатен з'ясувати природу та причини агресії, а також знайти способи для її конструктивного самовираження через участь у соціально важливих діяльностях. Діагностика агресивності має бути не самоціллю, а лише частиною процесу надання необхідної допомоги. Важливо використовувати різні методи діагностики, зважаючи на вік дитини, специфіку її соціального оточення та індивідуальні особливості. Комплексний підхід до оцінки агресії дозволить більш точно зрозуміти корені та природу агресивних проявів. Тактика психологічного втручання повинна ґрунтуватися на типі агресії та контексті її проявів.

Сучасні соціальні зміни в Україні, включаючи політичні, економічні та інші трансформації, також впливають на сімейні відносини, хоча загальної перебудови сімейних інститутів не відбулося. Однак зміни в законодавстві та в суспільному житті сприяли коригуванню підходів до сімейних цінностей, зокрема в контексті юридичних норм і соціальних уявлень. При цьому, як соціальний інститут, сім'я не має єдиного визначення, що ускладнює розуміння її ролі в різних наукових сферах та юридичних контекстах. Кожна

конкретна ситуація вимагає індивідуального підходу до розуміння суті сімейних відносин.

Водночас сама природа сім'ї надзвичайно складна і багатогранна. Тому одне визначення не може найбільш повно і точно відтворити і розкрити його сутність. Визначення фіксують лише найбільш загальне і істотне в предметі дослідження. Всебічні дослідження сім'ї, її функцій, ролі та значення дозволили вченим сформулювати ряд часто досить полярних висновків, але в одному думка більшості збігалася – справедлива оцінка важливості сімейних зв'язків для суспільства, які виступають як необхідна рушійна сила і стимул цивілізації [34, с. 25].

Слід зазначити, що спроба законодавчого закріплення поняття сім'ї була зроблена чинним Сімейним кодексом. Однак наведене поняття важко назвати юридично чітким і таким, що розкриває суть цього інституту.

Вимоги, що пред'являються до сім'ї, одночасно знаходяться в межах правових норм і значною мірою охоплюються моральними правилами. Тому можна говорити не про поняття сім’ї, а лише про загальні ознаки, оскільки ототожнюючи поняття сім’ї, встановлені ст. 3 Сімейного кодексу, відповідно до якої: сім'я є первинним і основним осередком суспільства; сім'ю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; сім'я створюється на основі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і не суперечать моральним засадам суспільства [45, с. 29].

Таким чином, наведене в Сімейному кодексі поняття сім'ї визначає загальні ознаки цього соціального інституту, опосередковано називаючи суб'єктний склад його учасників, підстави його виникнення та інші ознаки (спільне проживання, спільне життя, взаємні права та обов'язки). Безумовно, ці ознаки є визначальними для можливості правової оцінки певного об’єднання осіб у сім’ю з точки зору охорони та захисту прав та інтересів

зокрема її членів, а також як об’єкта державних і правове регулювання в цілому.

Ми вже підкреслювали, що пильна увага до питань сутності та значення сім'ї зумовлена важливістю її соціальних функцій. Відповідно до ст. 51 Конституції України та ст. 5 Сімейного кодексу України сім'я перебуває під охороною держави. Тому останнім часом у нашій країні відбулися певні позитивні зрушення у сфері правового захисту сім’ї. Ми не ставимо завдання розкрити зміст правового захисту сім'ї. Зауважимо лише, що він включає цілеспрямований комплекс різноманітних дій держави економічного, правового та соціального характеру, які зводяться до створення умов, необхідних для формування та нормального, стабільного існування сім’ї, захисту її від негативних явищ. і процеси. З цією метою прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на захист особистих, майнових, трудових та інших прав членів сім’ї. Правильне функціонування сім’ї як соціального інституту вкрай необхідно суспільству, оскільки саме тут відбувається соціалізація дитини. Соціалізація визначається як процес входження людини в соціальне середовище, її пристосування до умов життя в даному суспільстві [44, с. 113]. Сім'я є першим і єдиним інститутом соціалізації на певному етапі становлення особистості. І в цьому сенсі ми солідарні з О. Самсоновою, яка підкреслювала, що «в певний період життя, і досить відповідальний період формування свідомості, волі і характеру, саме сім’я відіграє головну, провідну роль». роль у процесі виховання» [23, с. 90].

Сім'я є першочерговим осередком, де дитина починає формувати перші соціальні зв'язки та навички. Спостерігаючи за поведінкою людей навколо, вона засвоює базові норми і правила, сприймаючи сім'ю як модель для усього суспільства. Без життєвого досвіду дитина вважає, що все, що відбувається в сім'ї, є відображенням загальних соціальних норм і стандартів [44, с. 211].

Одним із ключових аспектів виховання є особистий приклад батьків. Мати й батько є першими і найважливішими моделями поведінки для дитини, на основі яких вона формує свої соціальні навички та уявлення про

правильну поведінку. Дитина гостро сприймає все, що відбувається в її сім'ї, оскільки саме сім'я є її першим життєвим досвідом.

Сім'я не лише забезпечує основи виховання, але й формує майбутнього члена суспільства, навчаючи його правилам і нормам поведінки, соціальним взаємодіям та надаючи перші життєві уроки. Важливим є вплив атмосфери в родині, морального, культурного та освітнього рівня батьків, їх ставлення до праці і життєвих цінностей. Саме ці фактори створюють ґрунт для розвитку дитини, який допомагає їй зрозуміти, що таке добро і зло, а також сформувати свій характер і ставлення до оточуючих [40, с. 195].

Загалом, сім'я є неперевершеним виховним інститутом, який має величезний вплив на формування особистості дитини. Вона постійно і безпосередньо взаємодіє з усіма аспектами розвитку, через що виховний вплив сім'ї є унікальним і неповторним.

Не можна не визнати, що в цих випадках мова йде не лише про природні почуття любові та довіри, а й про почуття безпеки, захищеності дитини, можливості поділитися досвідом, отримати допомогу. Не можна також не погодитися з тим, що сім'я є основним середовищем життя і праці дітей у ранній період їхнього життя і значною мірою зберігає цю рису в підлітковому віці.

У процесі сімейного спілкування передається життєвий досвід старших поколінь, рівень культури почуттів і поведінки. Ми знову погоджуємося з тими вченими, які підкреслюють, що:

Вплив сім'ї на дитину настільки специфічний, що йому просто неможливо знайти еквівалент; сім'я наближається до об'єкта виховання, може безпосередньо впливати на нього, оскільки має для цього великі можливості [39, с. 216].

Цінність сім'ї для суспільства стає зрозумілою, якщо розглянути функції, які вона виконує в суспільстві. Оскільки сім'я змінюється разом із суспільством, змінюються і її функції. Розглянемо основні з них.

Поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя та розвиток охорони здоров'я значно знизили смертність, докорінно змінили структуру захворювань, що спричинили смерть. З тих пір потреба в постійно високій народжуваності і великих сім'ях, що компенсують високу смертність, стала менш актуальною для самозбереження людства. Пом'якшилося ставлення до дошлюбних і позашлюбних стосунків, шлюборозлучних процедур тощо. В особистих уявленнях про сім'ю починає переважати орієнтація на сексуальне партнерство, дружбу, домашнє співіснування.

Дуже важливою функцією інституту сім'ї, пов'язаною з репродуктивною функцією, є освітньо-виховна (соціалізаційна), яка полягає
у вихованні, навчанні та догляді за дітьми, їх соціальному захисті. Його реалізація відбувається шляхом цілеспрямованого впливу на людину з метою формування певних моральних і фізичних якостей, звичок, навичок,
установок, ціннісних орієнтацій, прищеплення відповідних зразків і норм поведінки, підтримки культурної спадкоємності суспільства, задоволення потреб у батьківстві та самосвідомості. реалізації у дітей.

Вона включає передачу дорослими членами сім'ї (матір'ю, батьком, іншими членами сім'ї) накопиченого досвіду дітям, формування у них поглядів на життя, морально-правових і етичних норм і правил поведінки, загальної культури, соціальної та пізнавальної діяльності, виховання почуття громадянськості [37, с. 24].

Виховна функція сім'ї тісно пов'язана з функцією організації сімейного дозвілля. Ефективність реалізації визначається, по-перше, наявністю і постійним збільшенням вільного часу, по-друге, подальшим розвитком сучасної індустрії дозвілля, по-третє, вмілим і продуманим вибором засобів і форм використання вільного часу. Дозвільний (рекреаційний) (лат. Recreatio – відновлення). Функція пов'язана з відпочинком, організацією дозвілля, турботою про здоров'я та благополуччя членів сім'ї. Ця функція сучасної сім'ї є однією з найважливіших і набуває все більшого значення. Соціальне життя потребує інтенсивних витрат фізичної та психічної енергії, і людина має

знайти відпочинок у родинному колі: духовне спілкування, емоційну стабілізацію, дозвілля – все це може забезпечити сім’я.

Навколо питань сутності та місця вільного часу особистості ведуться наукові дискусії, зокрема, як співвідносити вільний час із часом праці та домашніх справ, дозвіллям і відпочинком особистості в родині.

Вільний час і час кожного члена сім'ї як сфера індивідуального життя співвідносяться як частина і єдине ціле. Особливості сімейного дозвілля пов’язані із заходами переважно розважального характеру на рівні пасивних форм відпочинку (сімейні застілля, телебачення, відео, Інтернет, преса тощо) [36, с. 112]. Сімейне дозвілля не може ефективно виконувати свої основні функції без залучення культури та мистецтва. Художня література, театр, кіно, образотворче мистецтво, музика дають великі можливості для збагачення духовного світу сім'ї. Однак значна частина сімей рідко займається культурною та дозвільною діяльністю, пов'язаною з мистецтвом; майже половина населення країни не ходить в театр, а 3/4 не відвідує виставки, музеї, концерти класичної музики.

Значну диспропорцію у способах залучення до культурних цінностей певною мірою можна пояснити широким використанням засобів масової інформації. Збільшення кількості телевізійних і відеопрограм дещо зменшило потребу в читанні, а використання аудіопродукції зменшило потребу родини в домашньому співі, відвідуванні театру, концертів. Для більшості сімей характерна пасивна участь у культурному житті, переважання позиції споживача духовних цінностей, а не їх творця. Зрушень у структурі дозвілля населення можна досягти, якщо сім'я сприятиме поширенню активних форм дозвілля, і насамперед різноманітних видів самодіяльної творчості. Сімейне дозвілля – це сфера зняття сімейної напруги, спрямування на спілкування з близькими людьми, духовного відпочинку особистості, зміцнення сімейного колективу. Сім'я - це соціальний осередок, де діти отримують перші життєві уроки і знайомляться не тільки з культурою, а й зі створенням, формуванням, вихованням вседозволеної культурної особистості.

Духовно-емоційна функція, або функція духовного спілкування, сприяє розвитку особистості членів сім'ї, духовному збагаченню; забезпечує розвиток особистісних якостей членів сім’ї, здійснює емоційну стабілізацію особистості та її психологічну терапію, психологічний захист, надає емоційну підтримку [35, с. 7]. Ця функція створює умови для відпочинку і водночас здійснює соціальний контроль у цій сфері.

Взаємовідносини дитини з батьками на кожному етапі самооцінки будуть залежати від її ставлення до себе. Якщо батьки невиправдано акцентують увагу на реальних і уявних досягненнях дитини, це призведе до розвитку у дитини високої самооцінки та прагнень. Навпаки, недовіра батьків до можливостей дитини категорично придушить норму дитячого негативу і може призвести до формування у дитини почуття слабкості, неповноцінності та заниженої самооцінки. Крім самооцінки, батьки також задають рівень домагань дитини – те, на що вона претендує у своїй діяльності та стосунках. Діти з високим рівнем домагань, високою самооцінкою і високою мотивацією розраховують тільки на успіх і в разі невдачі можуть отримати важку психічну травму. Діти з низьким рівнем домагань і низькою самооцінкою не претендують на багато ні на майбутнє, ні на сьогодення. Вони не ставлять перед собою високих цілей і постійно сумніваються у своїх силах, швидко змиряться з невдачами, але часто досягають багато чого [4, с. 15]. У кожній сім'ї об'єктивно складається певна, не завжди усвідомлена система виховання. Самооцінка, сформована у дитини дошкільного віку під впливом сімейного виховання, суттєво впливає на установки, з якими вона приходить до школи, на її ставлення до успіхів і невдач у навчанні та спілкуванні [1, с. 57].

Тому неправильний вибір батьками стилю сімейного виховання може призвести до формування різноманітних відхилень у фізичному, розумовому розвитку, в емоційній та поведінковій сферах. Це не тільки завдає непоправної шкоди здоров'ю дитини, травмує її психіку, гальмує розвиток особистості, формує різноманітні розлади поведінки, а й спричиняє інші

тяжкі соціальні наслідки, такі як соціальна дезадаптація та інфантилізм. Демократичний стиль батьківського ставлення до дитини є оптимальним стилем сімейного виховання і визнається продуктивною тактикою формування позитивного Я-образу та адекватної самооцінки особистості.

Висновки до розділу 1

Відтак, можемо підсумувати, що агресивна поведінка дітей дошкільного віку є багатогранним явищем, яке виникає під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. У цьому віці діти проходять важливі етапи розвитку, в яких формується їхня емоційна, соціальна, когнітивна сфери. В результаті, агресія може проявлятися як форма спілкування та адаптації, що допомагає дитині взаємодіяти з оточенням і справлятися з труднощами. Основними типами агресії є фізична, вербальна та емоційна агресія, які проявляються по-різному залежно від характеру дитини, її темпераменту, виховання та навколишнього середовища.

Розуміння агресивної поведінки дітей неможливе без врахування її мотивації. Агресія може виступати як захисна реакція на загрозу, спроба привернути увагу або ж вираження емоційних труднощів. Знання про різні типи агресії та їх причини дозволяє дорослим, зокрема педагогам та батькам, краще розуміти поведінку дітей і відповідно реагувати. Наприклад, агресія як форма самозахисту з’являється в ситуаціях, коли дитина відчуває небезпеку, а експресивна агресія часто є способом висловлення гніву чи розчарування.

Зовнішні фактори, як-от атмосфера в родині, методи виховання та умови навчання, можуть суттєво впливати на рівень агресії у дітей. Недостатня емоційна підтримка, постійні конфлікти або жорстокі виховні методи лише погіршують ситуацію. Тому важливою є роль дорослих у створенні безпечного середовища, яке сприятиме розвитку дитини без високого рівня агресії, а також допоможе навчити дитину конструктивним способам вирішення конфліктів.

Важливою частиною розвитку дитини в дошкільному віці є навчання самоконтролю та соціальних навичок, що сприяє зменшенню агресії. Вміння контролювати свої емоції, розуміти почуття інших та шукати мирні шляхи розв'язання проблем важливе для її гармонійного розвитку. При цьому дорослі мають бути прикладом для дітей, демонструючи позитивні моделі поведінки.

Таким чином, агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку є багатогранним явищем, яке формується під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Вона проявляється через фізичні, вербальні або непрямі дії і часто є результатом емоційної нестабільності або труднощів у самоконтролі. Особливу роль відіграють індивідуальні особливості дитини та роль дорослих у створенні позитивного середовища для емоційного розвитку.

РОЗДІЛ 2
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СІМ'Ї

2.1.Опис методів дослідження та характеристика вибірки

З метою практичного вивчення агресивних проявів поведінки дітей старшого дошкільного віку було організовано та проведено емпіричне дослідження, яке складалося з двох етапів: констатувального та формувального.

Зокрема, у межах констатувального етапу була сформована вибірка, обрані методики, за допомогою яких була проведена первинна діагностика проявів агресивної поведінки старших дошкільників, визначені критерії та рівні.

Для дослідження агресивної поведінки дітей дошкільного віку було обрано групу із закладу дошкільної освіти №24 «Джерело». У дослідженні взяли участь 40 дітей віком 5-6 років, з яких 20 дівчаток і 20 хлопчиків. Дослідження також охоплювало двох вихователів та батьків усіх дітей, що дозволило отримати більш комплексну оцінку поведінкових особливостей вихованців. Усі діти перебували у старшій групі, що відповідає віковій категорії, в якій прояви агресії стають більш очевидними та діагностуються за допомогою спеціалізованих методик.

Для первинної діагностики були використані такі

методики: 1) методика «Неіснуюча тварина»;

2) колірний тест М. Люшера;

3) проективна методика «Кактус» (М. А. Панфілова);

4) анкета визначення рівня агресивності у дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко для вихователів та батьків. Коротко охарактеризуємо кожну з наведених вище методик.

1. Методика «Неіснуюча тварина» (додаток А). Ця проективна методика передбачає, що діти малюють вигадану тварину, що дозволяє оцінити їхнє ставлення до навколишнього світу та внутрішні переживання. Методика рекомендована для дітей старшого дошкільного віку (5-6 років) і є ефективною для виявлення проявів агресивності через візуальні образи. Аналізуючи малюнок, можна визначити агресивні риси у дитини, а також рівень її напруженості та сприйняття навколишнього середовища.

2. Колірний тест М. Люшера (додаток Б). Цей тест ґрунтується на виборі кольорів, який відображає внутрішній стан дитини, її настрій та стабільні риси особистості. Колірні переваги дитини можуть свідчити про її спрямованість на певну діяльність, емоційний стан, а також можливі прояви агресивності або напруженості. Тест Люшера дозволяє глибше розуміти емоційний фон дитини та її потенційну схильність до агресивної поведінки.

3. Проективна методика «Кактус» (М. А. Панфілова) (додаток В) – методика спрямована на дослідження емоційно-особистісної сфери дитини та визначення рівня агресивності. Під час тесту дитина малює кактус, і аналіз малюнка дозволяє виявити, чи схильна дитина до агресії, наскільки інтенсивна агресія, і на що вона спрямована. Дана методика застосовується для дітей, які вміють малювати та добре тримають олівець, тому вона є актуальною для старших дошкільнят.

4. Анкета визначення рівня агресивності у дошкільника (Г. П. Лаврентьєв, Т. М. Титаренко). Ця анкета призначена для оцінки агресивної поведінки дитини в дошкільній групі на основі відповідей вихователів та батьків. Анкета допомагає отримати зовнішню оцінку рівня агресії дитини, що дає змогу виявити типові моделі поведінки, рівень агресивності та можливі тригери, які можуть впливати на поведінку дитини.

Кожна з цих методик забезпечує різнобічний підхід до вивчення агресивності дошкільників. Використання кількох інструментів дозволило отримати об’єктивні дані та побудувати комплексну картину рівня агресивності, її проявів та характеру в дітей дошкільного віку, що, у свою

чергу, є основою для подальшої роботи з корекції та профілактики агресивної поведінки.

Хід проведення: вихователям та батькам пропонується відповісти на 20 питань-стверджень. Позитивна відповідь на кожне питанняоцінюється в 1 бал. Підраховується загальна кількість балів, на основі чогоробиться висновок про рівень агресивності дитини (чим більша загальнакількість балів, тим вища агресивність дошкільника).

Інтерпретація результатів: за загальною кількістю балів визначають рівень агресивності старшого дошкільника:

– від 1 до 5 балів – мінімальний рівень агресії. Насправді придушена агресія – це теж привід для занепокоєння, як і агресивність. Дитина, яка невиявляє жодних ознак агресії, не може стояти на своєму, виражати своюточку зору та постояти за себе. У такому випадку доцільно буде звернутисядо психолога;

– від 6 до 10 балів – середня агресивність. Середня ступінь агресії – це нормальний показник для усіх дітей;

– від 11 до 15 балів – підвищений рівень агресії. Підвищений рівень агресії у старших дошкільників доволі поширений випадок і здебільшогопов’язаний із емоційним розладом у дитини. У такому випадку необхіднотакій дитині приділяти більше часу, дослухатися до її прохань. При цьомупри покараннях потрібно бути послідовними і не принижувати особистістьдошкільника. Також таку дитину потрібно вчити способам придушення гніву, розвивати здатність співчувати;

– від 16 до 20 балів – високий рівень агресивності. Визначивши високу агресивність дитини, скоріш за все і без тесту буде помітно, що вонадоволі агресивна. Тому необхідно звернутися за психологічною допомогоюдо спеціаліста [12].

Процедура проведення дослідження передбачала індивідуальне опитування дітей, вихователів та батьків із використанням

вищевказанихметодик, обробку отриманих результатів, їх якісний та кількісний аналіз.

Важливим аспектом проведеного діагностичного дослідження було встановлення довірливого контакту з дітьми.

Після збору всіх результатів опитування ми провели аналіз даних про прояви агресивної поведінки у старших дошкільників і представили їх у вигляді таблиць та графіків.

Мета контрольного етапу нашого дослідження полягає в визначенні рівнів агресивності у дітей старшого дошкільного віку, отриманні діагностичних даних та формуванні на їх основі припущень і висновків.

За методикою «Неіснуюча тварина» були отримані такі результати (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Неіснуюча тварина»

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	4	20	7	35
Середній	8	40	9	45
Підвищений	5	25	2	10
Високий	3	15	2	10

Як бачимо, найбільше виявлено дітей із середнім рівнем агресивності (8 хлопчиків і 9 дівчаток). Загалом малюнки таких дошкільнят були не надто яскравими, тварини зображувалися без зброї, а загрозливими елементами були лише зуби (ознака вербальної агресії), маленькі ріжки та кігті (які можна трактувати як захисні).

Такі малюнки мали мало гострих кутів, а лінії були більш плавними. Під час бесіди дошкільники характеризували намальованих тварин як хижих, але не нападаючих першими, або як мирних, але здатних відстояти свою позицію. В основному це свідчить про те, що такі діти вдаються до агресивної поведінки лише у випадках захисту.

Значна кількість дітей мала підвищений рівень агресивності, відповідно 5 хлопчиків та 2 дівчинки. Особливої уваги заслуговують ті старші дошкільники, у яких виявлено високий рівень агресивності – 3 хлопчики та 2 дівчинки. Для малюнків таких дошкільників була характерна наявність великої кількості компонентів симптомокомплексу: гострі кути, загрозливий вигляд тварини, наявність зубів, кігтів, рогів; лінії проведені з сильним натиском, неакуратно.

Усі ці елементи є ознаками ворожості, підвищеної тривожності, спонтанної агресії, емоційної нестабільності дошкільників.

Під час бесіди про намальованих тварин такі діти описували їх як хижих, що нападають на інших. Малюнки двох дітей показали високий рівень агресії за всіма діагностичними критеріями.

У свою чергу виявлено 4 хлопців та 7 дівчат з мінімальним рівнем агресії. На малюнках таких дітей не було зображено тварин із загрозливим виглядом, хижих, агресивних, відсутні ознаки прямої агресії (зуби, кігті тощо). Для цих малюнків характерні впевнені лінії, округлі форми, що можна розцінювати як самовладання, прояв доброзичливості.

Зобразимо отримані результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина» за допомогою рис. 2.1.

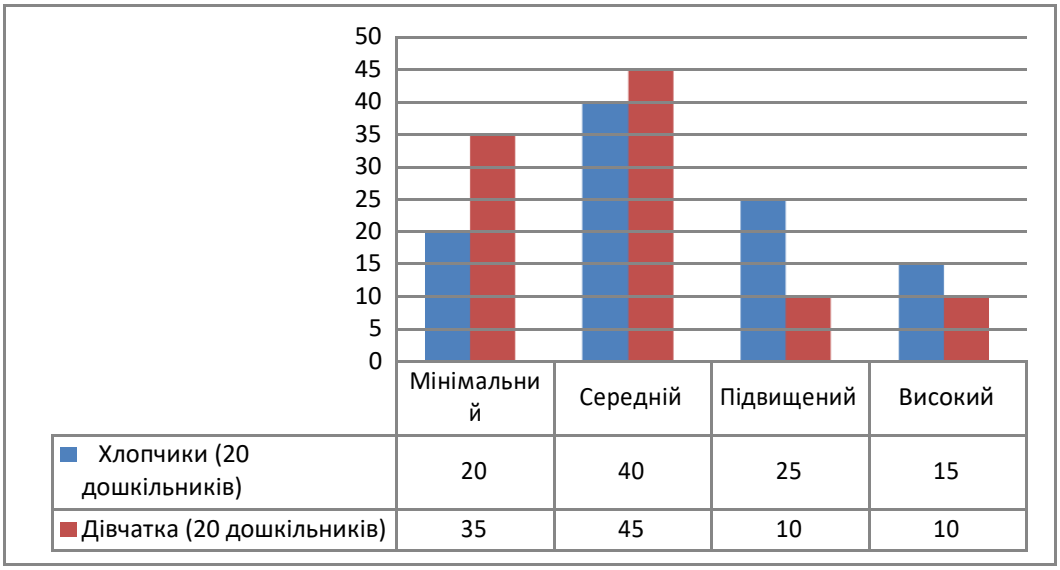

Рис. 2.1. Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Неіснуюча тварина»

Отже, найбільшу частку серед обох груп досліджуваних становить середній рівень агресивності (40% хлопчиків і 45% дівчаток). Проте варто зазначити, що різниця між показниками підвищеного та високого рівня агресивності незначна. Зокрема, було встановлено, що 25% хлопчиків мають підвищений рівень агресивності, а 15% – високий. У дівчаток ці показники складають по 10% для кожного рівня.

Представимо результати діагностики за допомогою колірного тесту Люшера. Важливо підкреслити, що при інтерпретації результатів ми приділяли особливу увагу розташуванню кольорів, що вказують на агресивність, зокрема помаранчево-червоного та чорного. Чим вище дитина розмістила ці кольори, тим більше вони для неї значущі. Результати за методикою наведено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні агресивності старших дошкільників за колірним тестом Люшера

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Високий	6	30	6	30
Середній	8	40	7	35
Низький	6	30	7	35

За даними таблиці 2.2, найбільша кількість хлопчиків виявилася з середнім рівнем агресивності (8 осіб). Ці діти розмістили помаранчево-червоний колір на 3-4 позиціях поруч із жовтим та зеленим, що свідчить про наявність агресивної поведінки, але вона не є домінуючою. Серед дівчаток із середнім рівнем агресивності було виявлено 7 осіб.

Дещо менше дітей продемонстрували високий рівень агресивності: 6 хлопчиків та 6 дівчаток. Ці діти поставили помаранчево-червоний колір на перші позиції, оточивши його жовтим та синьо-зеленим. Таке розташування кольорів вказує на схильність дитини до активної агресивної поведінки, настирливості, прагнення досягти своїх цілей, надмірної самовпевненості та егоїзму. Для таких дітей важливо звернути увагу на їх емоційний стан і допомогти їм подолати труднощі, оскільки тест вказує на емоційну нестабільність, підвищену збудливість та роздратованість.

Низький рівень агресивності був зафіксований у 6 хлопчиків і 7 дівчаток. Ці діти віддавали перевагу кольорам, таким як синій, синьо-зелений, жовтий, фіолетовий, іноді сірий, розташовуючи їх на перших позиціях. Червоний і чорний кольори з'являлися на 5-8 позиціях. Таке вибіркове розташування кольорів вказує на їх спокійний характер, певну пасивність та підвищену чутливість. Хоча дошкільники не виявляють агресії, вони можуть мати підвищену тривожність, перенапруження або емоційну незрілість, що потребує уваги для виявлення причин їхнього емоційного стану.

Існує припущення, що такі діти можуть мати занижену самооцінку, емоційну нестабільність або перебувати під впливом стресових факторів. Отримані результати відображено на рис. 2.2.

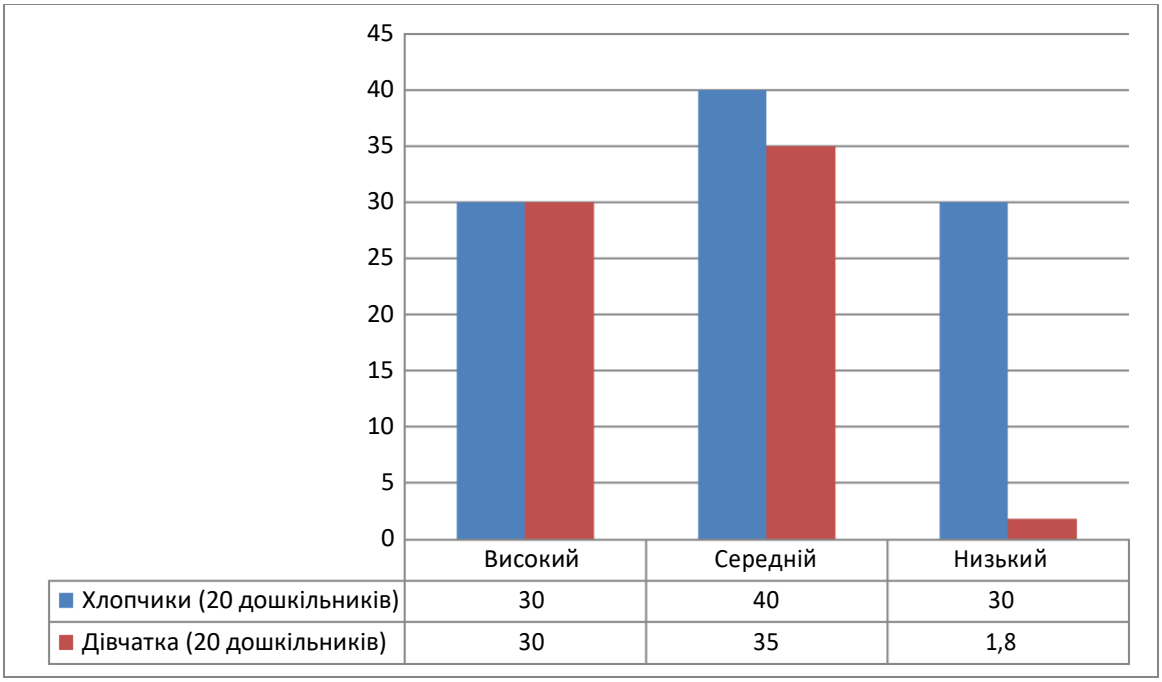

Рис. 2.2. Рівні агресивності старших дошкільників за колірним тестом Люшера

Як видно, найвищі показники спостерігаються у дітей із середнім рівнем агресивності – 40% хлопчиків і 35% дівчаток. Результати для високого та низького рівнів агресивності суттєво не відрізняються: високий рівень було виявлено у 30% хлопчиків і 30% дівчаток, тоді як низький рівень
– у 30% хлопчиків і 35% дівчаток.

Загалом такі результати свідчать про те, що серед дошкільнят переважають активні, настирливі, впевнені в собі діти з агресивними тенденціями. Можна припустити, що ці діти, не завжди здатні контролювати свою поведінку, емоції та реакції, вдаються до агресії як способу вираження негативних почуттів, замість того, щоб опановувати емоції більш конструктивним чином. Отримані результати за методикою «Кактус» наведено в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Кактус»

Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	3	15	6	30
Середній	8	40	7	35
Підвищений	6	30	5	25
Високий	3	15	2	10

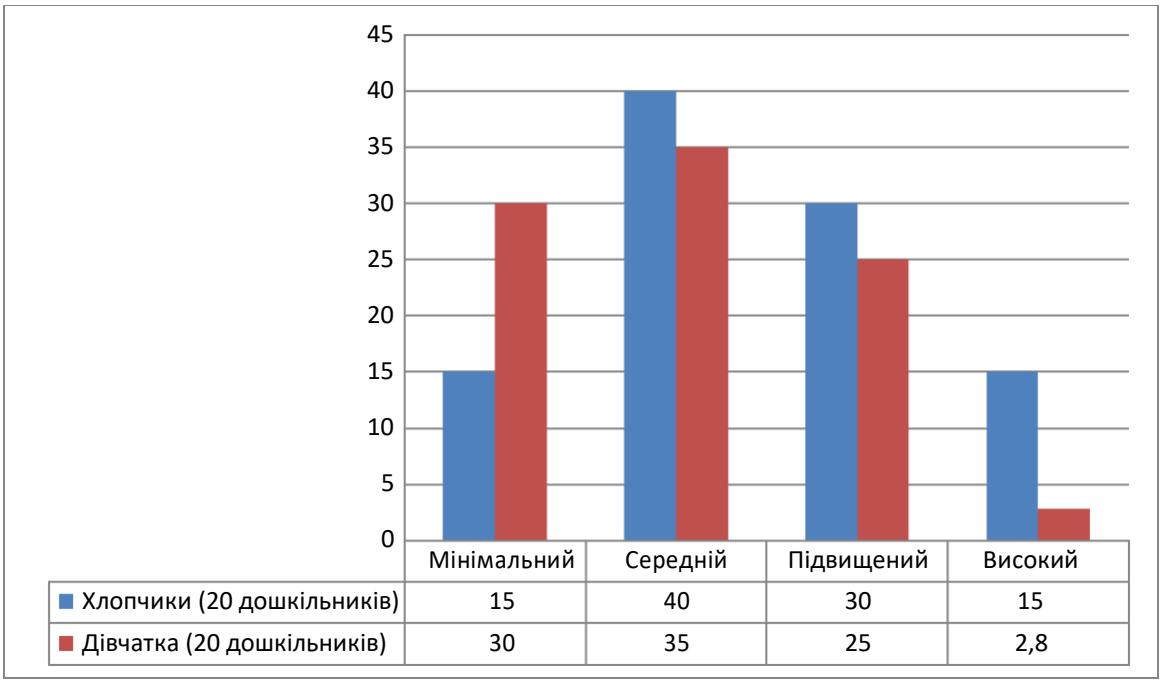
Як можна помітити, найбільша кількість дітей має середній рівень агресивності (8 хлопчиків та 7 дівчаток). Більшість з них зобразили кактус як не агресивну і не загрозливу рослину, незважаючи на наявність колючок, які, за їхнім описом, не могли завдати шкоди. Це дозволяє припустити, що колючки виконували радше захисну функцію, а не агресивну. Переважно кактуси цих дітей були домашніми, росли в горщиках, малюнки мали чіткі лінії та слабкий натиск. Деякі дошкільники використали штрихування, що може свідчити не про агресію, а про прояви тривожності чи неспокою.

Окрім цього, було виявлено значну кількість дітей з підвищеним і високим рівнями агресивності. Зокрема, підвищений рівень спостерігався у 6 хлопчиків та 5 дівчаток. Їхні кактуси мали ворожий вигляд, з великими, товстими голками, промальованими жирними лініями та сильним натиском. Зображення були великими, переважно з дикорослими кактусами без додаткових деталей, таких як горщик або квіти, а деякі частини малюнків були схематичними. У відповідях діти зазначали, що їхній кактус дуже колючий, до нього не можна доторкнутися, і в майбутньому голки будуть ще більшими.

Особливу увагу варто приділити дітям з виявленим високим рівнем агресивності, зокрема 3 хлопчикам і 5 дівчаткам. На їхніх малюнках у різному ступені проявлялися всі ознаки, які свідчать про агресивну поведінку.

Водночас мінімальний рівень агресивності спостерігався у 3 хлопчиків та 6 дівчаток. Їхні малюнки відзначалися креативністю форми кактусів, які

виглядали міцними та радісними, мали мінімум голок, на які не акцентувалася увага. Деякі кактуси мали відростки та квіти, особливо це було помітно в роботах дівчаток. Під час бесіди діти зазначали, що кактус є домашнім, росте поряд з іншими рослинами, не є злим, прагне спілкування, а в майбутньому виросте ще більше і розквітне. Такі відповіді вказують на те, що ці дошкільнята є оптимістичними, впевненими в собі, відкритими та рішучими, з бажанням проявити себе та стати самостійними і сильними. Для більшої наочності результати представлені на рис. 2.3.

	Мінімальний	Середній	Підвищений	Високий
Хлопчики (20 дошкільників)	15	40	30	15
Дівчатка (20 дошкільників)	30	35	25	2,8

Рис. 2.3. Рівні агресивності старших дошкільників за методикою «Кактус»

Як видно з рис. 2.3, середній рівень агресивності має найвищі показники серед обох груп: 40% хлопчиків та 35% дівчаток. Особливе занепокоєння викликає значна частка дітей із підвищеним рівнем агресивності – 30% серед хлопчиків та 25% серед дівчаток. Мінімальний рівень агресивності був зафіксований у 15% хлопчиків і 30% дівчаток. Найнижчі показники має високий рівень агресивності – 15% у хлопчиків та 10% у дівчаток, проте саме ці діти потребують особливої уваги, оскільки їхні малюнки містили ознаки агресивної поведінки.

У дослідженні також брали участь двоє вихователів і батьки дошкільнят, які заповнили анкету для визначення рівня агресивності за методикою Г.П. Лаврентьєва і Т.М. Титаренко. Узагальнені дані наведені в табл. 2.4.

Серед хлопчиків було виявлено 8 старших дошкільників із підвищеним і високим рівнем агресивності, а серед дівчаток таких дітей було 6. Вихователі відзначили, що ці діти вирізняються агресивною поведінкою, часто порушують правила, бувають неслухняними, влаштовують бійки, демонструють негативне ставлення до однолітків, неохоче діляться іграшками та не поступаються у грі.

Таблиця 2.4

Результати опитування вихователів за анкетою визначення рівня агресивності в дошкільника Г.П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко

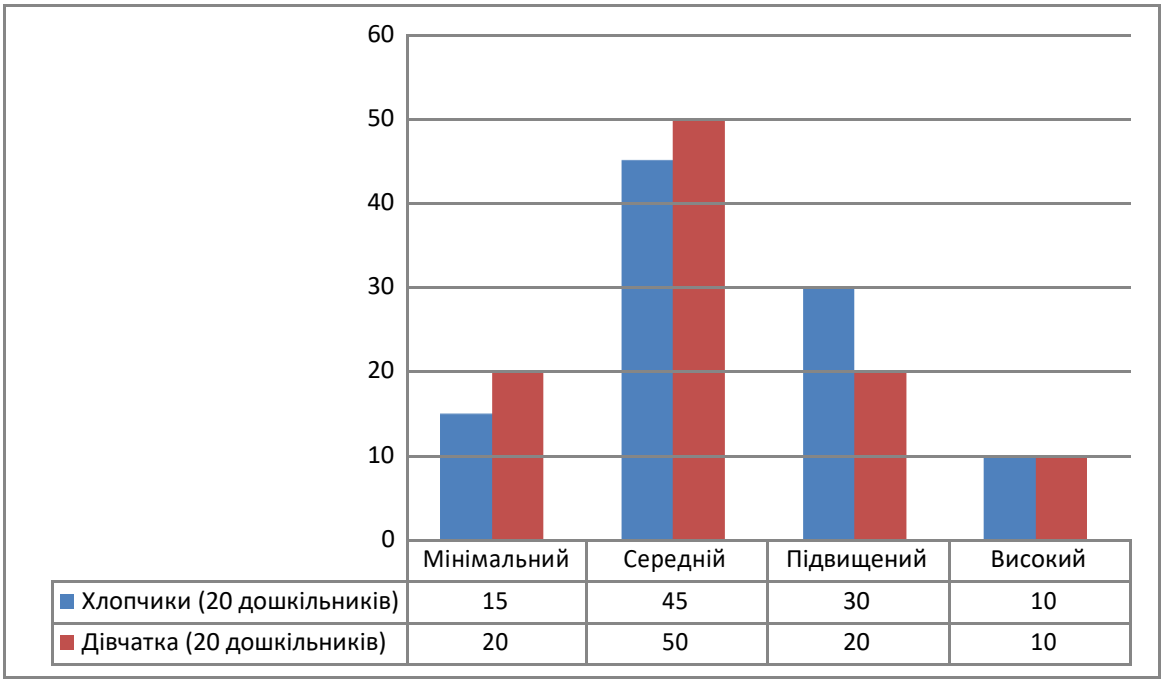
Рівні	Хлопчики (20 дошкільників)		Дівчатка (20 дошкільників)	
	n	%	n	%
Мінімальний	3	15	4	20
Середній	9	45	10	50
Підвищений	6	30	4	20
Високий	2	10	2	10

Середній рівень агресивності було зафіксовано у 9 хлопчиків та 10 дівчаток. Найбільша кількість дошкільнят в обох групах мала саме середній рівень агресивної поведінки. Вихователі зазначили, що такі діти часто негативно реагують на зауваження та іноді порушують дисципліну.

Мінімальний рівень агресивності спостерігався у 3 хлопчиків і 4 дівчаток. Для цих дітей характерна відсутність конфліктності: вони не провокують сварки та суперечки з вихователями чи однолітками. Для більшої наочності результати представлені на рис. 2.4.

Таким чином, найвищий показник серед обох груп становить середній рівень агресивності, який охоплює 45% хлопчиків і 50% дівчаток. Варто зазначити, що значна частина старших дошкільнят демонструє підвищений і високий рівні агресивності. Зокрема, підвищений рівень має 30% хлопчиків і

20% дівчаток, а дітей із високим рівнем агресивності виявлено найменше – по 10%. Водночас мінімальний рівень агресивності спостерігається у 15% хлопчиків і 20% дівчаток старшого дошкільного віку.

	Мінімальний	Середній	Підвищений	Високий
Хлопчики (20 дошкільників)	15	45	30	10
Дівчатка (20 дошкільників)	20	50	20	10

Рис. 2.4. Результати опитування вихователів за анкетою визначення рівня агресивності в дошкільника Г. П. Лаврентьєва, Т. М. Титаренко

У процесі дослідження також було проведено опитування батьків (матері або батька) дошкільнят обох груп. Відповіді батьків виявилися дещо іншими, ніж у вихователів. Наприклад, згідно з відповідями батьків, жодна дитина в обох групах не виявила високого рівня агресивності. Можна припустити, що деякі батьки могли свідомо занижувати рівень агресії своїх дітей або просто не звертали уваги на окремі її прояви.

За спостереженнями батьків, підвищений рівень агресивності спостерігався у п'яти хлопчиків і чотирьох дівчаток. Вони зазначали, що діти часто кричать у відповідь на зауваження, можуть битися та ламають іграшки вдома, якщо не отримують бажаного. У спілкуванні з однолітками ці діти демонструють грубість, егоїзм та легко вступають у конфлікти.

За відповідями батьків, більшість дітей у групах мали середній рівень агресивності – це 11 хлопчиків і 10 дівчаток. Найчастіше батьки помічали

такі прояви, як дратівливість, крики та агресія, спрямована на предмети та іграшки.

Мінімальний рівень агресивності був притаманний чотирьом хлопчикам і шести дівчаткам. Батьки цих дітей відзначали їхню неконфліктність, доброзичливість, готовність до спілкування та відсутність капризів.

Таким чином, на констатувальному етапі дослідження було виявлено, що чимала кількість старших дошкільнят мають підвищений і високий рівні агресивності. Такі діти проявляють ворожість, гнів, руйнують власність, часто грають на самоті та агресивно реагують на втручання однолітків. Отримані дані вказують на потребу у створенні психологічної програми профілактики агресивної поведінки дітей, зокрема з використанням арт-терапії.

2.2.Визначення психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку

Агресивна поведінка у дітей старшого дошкільного віку є однією з актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної практики, оскільки саме в цей період відбувається активний розвиток емоційної та соціальної сфер дитини. Агресія у дошкільників може проявлятися у вигляді фізичних, вербальних та емоційних реакцій, спрямованих як на однолітків, так і на дорослих. Її виникнення часто пов’язане з недостатньо сформованими навичками емоційної регуляції та соціальної взаємодії, а також з особливостями сімейного оточення й впливом соціального середовища. Ці фактори зумовлюють необхідність розробки та впровадження спеціальних психолого-педагогічних умов, які б сприяли зниженню рівня агресивності у дітей та підтримці гармонійного розвитку їхніх особистісних якостей.

Питання про причини виникнення агресивної поведінки та її подолання вивчалися багатьма дослідниками, такими як Л.С. Виготський, А.А. Реан, Г.О. Балл, Л.І. Божович, які наголошували на важливості врахування

індивідуальних особливостей дітей у процесі виховання[11, с. 23]. Ці науковці підкреслювали, що для подолання агресивної поведінки важливо забезпечити не лише емоційну підтримку, а й навчити дітей навичкам конструктивної взаємодії. На сьогодні актуальним залишається питання щодо визначення умов, які дозволяють не лише знижувати рівень агресії, але
й сприяти розвитку емоційного інтелекту, саморегуляції, соціальної адаптації та емпатії у дітей старшого дошкільного віку.

Метою є визначення та аналіз ефективних психолого-педагогічних умов, які дозволяють подолати прояви агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. У рамках дослідження буде розглянуто методи та стратегії, що допомагають дітям опановувати свої емоції, розвивати соціальні навички, навчитись адекватно виражати свої почуття та конструктивно вирішувати конфлікти. Важливу роль у цьому процесі відіграють різноманітні методики, спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, соціальних навичок та позитивної взаємодії як у дошкільному закладі, так і вдома, завдяки чому можна створити сприятливі умови для подолання агресивності та сприяння гармонійному розвитку особистості дошкільника.

Р. Благура наголошував, що взаємодія з оточуючими є ключовим фактором у формуванні особистості дитини. У дошкільному віці емоційно безпечне середовище допомагає дитині відчути підтримку та впевненість, що сприяє зниженню агресивності[9, с. 47]. Середовище, в якому дитина не боїться виражати свої емоції, дозволяє їй навчитися адекватно справлятися зі своїми емоційними станами, такими як злість або роздратування. Психологи та педагоги повинні створювати умови для відкритої комунікації, стимулюючи дитину виражати свої почуття в конструктивний спосіб. У практиці це означає, що вихователі та психологи підтримують дитину у вираженні емоцій через гру, арт-терапію, розповідання історій, що знижує рівень агресивної поведінки.

О. Бовть зазначає, що розвиток емпатії та навичок соціальної взаємодії є важливим елементом у подоланні агресивної поведінки. Дітям важливо

навчитися розуміти почуття інших, що знижує ймовірність агресивних реакцій[10, с. 95]. Вихователі та психологи можуть проводити спеціальні ігри та вправи, спрямовані на розвиток емпатії, наприклад, ситуаційні рольові ігри, де діти стають учасниками історій, що вимагають розуміння та співпереживання. За допомогою таких вправ діти вчаться розуміти емоційний стан однолітків, що сприяє зниженню агресивних проявів та розвитку позитивних форм поведінки.

М. Белей стверджував, що однією з основних причин агресивної поведінки є нездатність дитини адекватно виражати свої емоції. Педагоги та психологи повинні навчати дітей конструктивним способам реагування на емоційні подразники, таким як злість чи образа[7, с. 63]. Наприклад, можна навчати дітей відволікатися за допомогою глибокого дихання або перемикатися на малювання чи гру. У деяких випадках позитивний ефект може мати метод «я-повідомлень», де дітей вчать описувати свої емоції замість того, щоб проявляти агресію. Наприклад, дитина може сказати: «Мені не подобається, коли ти так робиш» замість фізичного або словесного прояву агресії.

Одним із важливих аспектів подолання агресії є залучення батьків до процесу виховання та корекції поведінки. Як стверджує Л.І. Божович, батьківська участь у розвитку дитини є надзвичайно важливою, оскільки дитина засвоює моделі поведінки, спостерігаючи за дорослими. Батьки мають бути прикладом конструктивної поведінки та контролю своїх емоцій. Регулярні консультації з батьками, проведення тренінгів, де батьки навчаються ефективним методам спілкування з дітьми, сприяють більшій узгодженості у вихованні та зниженню агресивності у дошкільнят.

Ігрова терапія та арт-терапія є ефективними методами для роботи з агресивною поведінкою у дошкільників. В процесі гри або творчої діяльності дитина має можливість висловити накопичені емоції та напругу, що сприяє емоційній розрядці та зниженню рівня агресії [8, с. 11]. Наприклад, діти можуть створювати малюнки, в яких відображають свої емоції, або грати в

рольові ігри, що дозволяють їм опрацьовувати негативні переживання. За допомогою таких методів психологи та вихователі допомагають дітям справлятися з емоційними викликами та розвивати навички конструктивного подолання труднощів.

За словами Б.Ф. Скіннера, використання позитивного підкріплення допомагає закріпити бажані форми поведінки. Дітей необхідно мотивувати на конструктивну поведінку за допомогою системи винагород та заохочень, що допомагає зменшити кількість агресивних проявів [13, с. 211]. Наприклад, дитина може отримати похвалу за виявлення емпатії або за вибір ненасильницького вирішення конфлікту. Вихователі також можуть створити «дошку досягнень», де діти відзначаються за позитивну поведінку, що мотивує їх повторювати цю поведінку у майбутньому.

Розвивальні заняття, спрямовані на підвищення емоційного інтелекту, допомагають дітям краще розуміти свої емоції та потреби, що знижує агресивність. Такі заняття включають обговорення емоційних станів, розпізнавання своїх і чужих емоцій, розуміння того, як реагувати на певні емоційні подразники. Емоційний інтелект допомагає дитині бути більш стійкою до стресу і конструктивно долати конфліктні ситуації, що сприяє зниженню проявів агресії.

Таким чином, подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку вимагає комплексного підходу, що включає створення емоційно безпечного середовища, розвиток емпатії та соціальних навичок, формування конструктивних способів вираження емоцій, залучення батьків до виховного процесу та використання позитивного підкріплення. Застосування арт-терапії та ігрової терапії, а також заняття з емоційного інтелекту сприяють розвитку емоційної стійкості дітей і знижують рівень агресивної поведінки.

2.3.Створення психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї

Агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку є серйозною проблемою, яка потребує комплексного підходу до корекції та подолання. Основні причини агресії в дітей цього віку можуть включати недостатній рівень розвитку емоційної саморегуляції, низьку здатність до соціальної адаптації, а також вплив сімейного середовища. Враховуючи важливу роль родини у формуванні особистості дитини, створення психолого-педагогічних умов для подолання агресивної поведінки саме в сім'ї є необхідним етапом корекційної роботи.

Цей процес передбачає організацію тренінгів для батьків, проведення семінарів, застосування психологічних технік та практик, спрямованих на розвиток емоційної компетентності, розвитку соціальних навичок у дітей, а також на формування здорової родинної атмосфери. Розглянемо основні аспекти створення таких умов.

Для успішного подолання агресивної поведінки важливо створити в родині сприятливу атмосферу для розвитку емоційної саморегуляції дитини. Батьки повинні стати активними учасниками цього процесу, що включає в себе як зміни у власній поведінці, так і постійне спостереження за дитиною та реагування на її емоційні потреби.

Емоційна компетентність є здатністю розпізнавати та правильно інтерпретувати власні емоції, а також ефективно їх регулювати. Батьки мають навчити дитину виражати свої емоції словами, замість того щоб вдаватися до агресивних дій. Для цього необхідно використовувати методи емоційного виховання, до яких належать:

− Обговорення з дитиною її емоцій та почуттів, заохочення до відкритого діалогу.

− Використання метафор та казок для пояснення різних емоційних станів.

− Створення ситуацій, в яких дитина може проявити співчуття, зрозуміти почуття інших людей [14, с. 11].

Сім'я має бути безпечним середовищем, де дитина відчуває підтримку, любов і розуміння. Важливо, щоб батьки демонстрували конструктивні способи вирішення конфліктів, адже часто агресивна поведінка є реакцією на стрес чи незадоволені потреби. Тому ключовим є:

− Встановлення чітких меж та правил у поведінці, які пояснюються дитині.

− Забезпечення стабільності та передбачуваності в повсякденному житті.

− Підтримка регулярного та гармонійного розпорядку дня (сон, харчування, активність) [15, с. 223].

Тренінги для батьків є важливим компонентом психолого-педагогічної роботи з подолання агресії. Вони допомагають батькам зрозуміти корінні причини агресивної поведінки та надають практичні інструменти для зміни поведінки дітей.

Тренінг «Емоційна саморегуляція у дітей». Мета цього тренінгу – навчити батьків ефективним методам допомоги дитині в управлінні своїми емоціями. Програма тренінгу включає:

− Вступна частина: Ознайомлення з поняттям емоційної саморегуляції, її важливістю для розвитку дитини.

− Практичні вправи: Вправи для батьків і дітей на розпізнавання емоцій, називання емоцій та вивчення стратегії їх регулювання.

− Робота в групах: Аналіз конкретних ситуацій із життя дітей, розробка рекомендацій щодо реагування на агресію.

− Рефлексія: Обговорення отриманих знань і результатів, питання та відповіді[16, с. 56].

Тренінг «Конфліктологія для батьків» – спрямований на навчання батьків конструктивним способам вирішення конфліктів у сім'ї та на прикладі дітей. Програма тренінгу включає:

− Теоретичний блок: Визначення типів конфліктів та причин їх виникнення.

− Практичні вправи: Техніки розв'язання конфліктів мирним шляхом (переговори, медіація).

− Моделювання ситуацій: Розбір конкретних випадків агресії в дітей, аналіз типових помилок батьків.

− Рекомендації: Поради щодо організації комунікації в родині та створення емоційно комфортного середовища[17, с. 41].

Семінари є ефективним способом поширення знань серед батьків та вихователів щодо причин агресії та методів її подолання. Семінари повинні включати:

Семінар «Агресія як сигнал: що нам каже дитина?». Мета семінару – допомогти батькам та вихователям розуміти агресивну поведінку дитини не як щось негативне, а як сигнал про незадоволені потреби. Програма семінару включає:

− Теоретичну частину: Пояснення причин агресії в дітей (стрес, невміння виражати емоції, проблеми в сім'ї).

− Практичні рекомендації: Як допомогти дитині пережити агресивні емоції та спрямувати її енергію в конструктивне русло.

− Дискусія: Обговорення реальних випадків з практики батьків та вихователів[18, с. 161].

Семінар «Соціальна адаптація дітей з агресивною поведінкою». Семінар спрямований на навчання батьків та вихователів методам підтримки дітей у соціалізації та розвитку позитивних соціальних навичок. Програма семінару включає:

− Теоретичні аспекти: Визначення поняття соціальної адаптації та її важливості для дітей старшого дошкільного віку.

− Практичні вправи: Ігри та вправи для розвитку співпраці, емпатії, конструктивної взаємодії.

− Інтерактивні методи: Використання рольових ігор для навчання дітей соціальних навичок та емоційної саморегуляції.

Психологічні практики є важливими для досягнення тривалих позитивних змін у поведінці дитини. Вони дозволяють знизити рівень агресії, поліпшити емоційне самопочуття та сприяти гармонійному розвитку.

Практика «Розслаблення через дихання». Ця практика допомагає дітям та батькам освоїти техніки релаксації через правильне дихання, що знижує рівень стресу та агресії. Під час практики дитина навчається контролювати своє дихання і за допомогою цього заспокоюватися. Це допомагає знижувати рівень агресивності та страхів.

Практика «Вибудовування позитивних моделей поведінки». У рамках практики важливо, щоб дитина навчалась альтернативним способам реагування на стрес та труднощі. Метою є формування здорових моделей поведінки, що включають спокійне вирішення конфліктів, адекватне вираження емоцій та взаємодію з іншими людьми без агресії. Для цього використовуються рольові ігри, в яких дитина може спробувати себе в різних соціальних ситуаціях. Наприклад, ситуація, де дитина має поділитися іграшкою, або коли потрібно вибачитися за помилку, допомагає розвинути навички співпраці, толерантності та емоційної стриманості [21, с. 58].

Ключовими методами є:

− Моделювання ситуацій: Вихователь або батьки разом з дитиною розігрують ситуації, що відображають різні аспекти соціальної поведінки, і допомагають дитині знайти шляхи для вирішення конфліктів без застосування агресії.

− Обговорення результатів ігор: Після кожної рольової гри обговорюються емоції, які відчувала дитина, її дії та те, як можна було б досягти кращого результату в реальних умовах.

− Позитивне підкріплення: За кожну конструктивну поведінку дитини під час гри слідує позитивне підкріплення у вигляді похвали чи нагороди, що мотивує її на подальші дії без агресії.

Одним з важливих аспектів подолання агресивної поведінки у дітей є активна участь батьків у процесі змін. Вони не лише повинні слідкувати за емоційним станом дитини, але й активно брати участь у розвитку її соціальних та емоційних навичок. Батьки мають бути на передовій, коли йдеться про створення умов для емоційного зростання та гармонії у взаєминах з дитиною.

Моделювання поведінки батьками. Батьки мають демонструвати свою модель поведінки дитині. Якщо дитина бачить, як батьки конструктивно вирішують конфлікти, дотримуються позитивних емоційних практик, це значно знижує ймовірність проявів агресії у дитини. Наприклад, коли батьки відкрито виражають свої почуття і проблеми через спілкування, дитина отримує зразок здорової емоційної виразності [22, с. 81].

Батьки мають активно заохочувати дитину до участі в різних ситуаціях, які вимагають співпраці, щоб вона могла відчути свою значимість і цінність. Це можуть бути спільні ігри, навчальні заходи, прогулянки, що створюють можливість для спільного вирішення проблем. Взаємодія на рівні партнерства сприяє розвитку навичок спільного вирішення проблем, що є важливим для подолання агресивної поведінки.

Ще одним важливим моментом є забезпечення дитиною стабільної і підтримуючої атмосфери в родині. Кожен момент взаємодії між батьками і дитиною повинен бути спрямований на створення почуття безпеки. Якщо дитина відчуває, що вона в безпеці, що її люблять і підтримують, вона менш схильна до агресії. Це особливо важливо, якщо дитина переживає труднощі в процесі соціалізації або має інші проблеми, що можуть проявлятися в агресивних реакціях.

Крім тренінгів, семінарів та психологічних практик, батьки можуть застосовувати декілька простих і ефективних стратегій у повсякденному житті, щоб допомогти дитині подолати агресію. Діти старшого дошкільного віку потребують регулярного підкріплення своїх позитивних вчинків. Тому батькам слід заохочувати будь-які дії дитини, що не містять агресії,

підкреслюючи важливість таких вчинків. Наприклад, коли дитина спокійно реагує на конфлікт з однолітком, батьки можуть сказати: «Ти молодець, що зміг вирішити проблему без сварки!»

Ще одна корисна практика – це спеціальний час, коли дитина може відкрито говорити про свої емоції. Це може бути як час для самовираження через малювання або творчість, так і звичайна бесіда про пережиті емоції. Важливо не тільки дати дитині можливість висловитися, але й навчити її називати свої емоції, що дозволить їй краще розуміти свої почуття.

Для зменшення агресивної поведінки у дітей необхідно, щоб батьки чітко встановлювали правила щодо поведінки вдома. Діти повинні знати, що агресія неприйнятна, а також повинні мати конкретні моделі поведінки, які можна застосувати замість агресії.

Відтак можемо підсумувати, що подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку є важливим і складним завданням, яке потребує комплексного підходу з урахуванням індивідуальних особливостей кожної дитини та її соціального оточення. Процес корекції агресії вимагає тісної взаємодії між психологами, вихователями, батьками та самими дітьми. Важливою умовою є створення таких психолого-педагогічних умов, які забезпечують емоційне та соціальне благополуччя дитини, допомагають їй освоїти здорові стратегії поведінки й взаємодії з оточенням, знижують ризик проявів агресії в майбутньому.

Психолого-педагогічні умови, спрямовані на подолання агресивної поведінки у дошкільнят, включають як спеціальні методи психологічної діагностики, так і корекційно-розвивальні програми, орієнтовані на зміну способів реагування на стресові ситуації та емоційний дискомфорт. Особлива увага повинна приділятися організації групових та індивідуальних тренінгів, які допомагають дітям не тільки усвідомлювати свої емоції, а й навчатися контролювати їх, розвивати соціальні навички, важливі для гармонійної взаємодії з однолітками і дорослими. Використання проективних методик, таких як «Неіснуюча тварина», колірний тест Люшера та методика «Кактус»,

дає змогу виявити внутрішні конфлікти та емоційні труднощі, що можуть бути джерелом агресії, а також надає цінну інформацію для подальшої корекційної роботи [23, с. 16].

Ключову роль у подоланні агресії відіграють батьки, які повинні бути активними учасниками процесу виховання і навчання своїх дітей. Вони мають створювати вдома атмосферу підтримки, безпеки та взаємоповаги, що сприятиме емоційному розвитку дитини. Батьки повинні бути готові до того, щоб злагоджено і відповідально застосовувати виховні методи, що стимулюють у дітей розвиток самоконтролю, здатності вирішувати конфлікти без агресії і розуміти власні емоції. Позитивне підкріплення за хорошу поведінку, а також обговорення пережитих емоцій є важливими етапами корекційного процесу.

До важливих психолого-педагогічних умов можна віднести також семінари, тренінги для батьків і вихователів, на яких можна поділитися досвідом і отримати нові знання про методи корекції агресії у дітей. Тренінги допомагають не тільки змінити підхід до поведінки дитини, але й змінити стиль батьківського впливу, зробити його більш конструктивним і підтримуючим. Під час семінарів і тренінгів акцент робиться на розумінні психологічних механізмів агресії, розвитку емпатії та комунікативних навичок у дітей, а також на значенні позитивних моделей поведінки, які батьки можуть демонструвати своїм прикладом.

Констатувальний експеримент, присвячений вивченню способів подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім’ї, спрямований на аналіз взаємозв’язку між сімейними умовами виховання і проявами агресії у дітей. Основна увага була зосереджена на виявленні факторів, що сприяють виникненню агресивної поведінки, і розробці ефективних психолого-педагогічних умов для її корекції.

Важливість сімейного середовища у формуванні поведінки дитини підкреслюється багатьма дослідниками. Наприклад, Т. Г. Румянцева наголошує, що запобігання агресивній поведінці потребує концептуального

підходу, який враховує не лише індивідуальні особливості дитини, але й стиль виховання в сім'ї [38, с. 257]. В рамках експерименту досліджувалася концепція створення емоційно позитивного середовища, розроблена А. В. Тищенко, яка акцентує на важливості емоційного контакту між батьками та дитиною [41, с. 17].

Серед використаних методів дослідження було анкетування батьків для оцінки стилю сімейного виховання, діагностика проявів агресії за допомогою стандартизованих методик, таких як «Тест руки» (див. Додаток Г) і методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (див. Додатог Д). Як зазначає Л. П. Савчук, педагогічна корекція поведінки дитини є ефективною лише за умови активного залучення батьків у виховний процес, тому особливу увагу було приділено їх просвітницькій діяльності [39, с. 35]. В рамках експерименту проводилися тренінги для батьків, які допомогли їм краще розуміти потреби і емоційні стани своїх дітей.

Таблиця 2.5

Фактори впливу на агресивну поведінку, прояви агресії у дітей та запропоновані психолого-педагогічні умови для їх подолання

Фактори впливу	Прояви агресії у дітей	Запропоновані психолого-педагогічні умови	Джерела
Негативні моделі сімейної взаємодії	Фізична агресія, крик, спроби привернути увагу через конфлікти	Формування позитивного емоційного клімату в сім'ї	Т. Румянцева А. Тищенко О. Самсонова
Недостатність емоційної підтримки	Замкнутість, невпевненість, часті прояви вербальної агресії	Навчання батьків емоційної підтримки дітей	Л. Савчук О. Філіпова
Використання насильницьких методів виховання	Підвищена тривожність, страх, агресія до однолітків	Навчання батьків ненасильницькій комунікації	Р. Федоренко М. Яковенко
Недостатній розвиток навичок саморегуляції	Імпульсивна поведінка, істерики	Ігрові техніки для розвитку емоційної саморегуляції	А. Тищенко Л. Савчук
Соціальні стереотипи та гендерні установки	Схильність до конкурентності або підкорення	Впровадження гендерно-нейтральних моделей взаємодії	О. Філіпова О. Самсонова

Результати дослідження підтвердили, що негативні сімейні моделі взаємодії, такі як агресивні стосунки між членами родини чи ігнорування емоційних потреб дитини, корелюють із підвищеним рівнем агресії у дітей. Це узгоджується з дослідженнями О. В. Самсонової, яка вказує на прямий вплив сімейних відносин на формування комунікативних навичок дитини [40, с. 90]. Натомість використання позитивних виховних стратегій, таких як ненасильницька комунікація, емоційна підтримка та навчання навичок регуляції емоцій, значно знижує прояви агресії, що підтверджується роботами М. В. Яковенко [45, с. 21].

Психолого-педагогічні умови, які виявилися найбільш ефективними, включали формування у дітей навичок саморегуляції, розвиток емпатії через ігрову діяльність та впровадження позитивних моделей взаємодії у сім'ї. Як зазначає О. І. Філіпова, такі умови створюють основу для профілактики агресивної поведінки у старшому дошкільному віці і сприяють успішній

соціальній адаптації дітей [44, с. 90]. Експеримент також показав, що систематичне залучення батьків до процесу виховання не лише підвищує ефективність роботи з дитиною, а й покращує взаєморозуміння у сім'ї.

Важливою частиною корекційної роботи є також формування у дитини здатності до самоконтролю та управління своїми емоціями. Це можна досягнути через різні психологічні техніки, такі як релаксація, дихальні вправи, арт-терапія, ігри на розвиток емоційної обізнаності та конструктивних способів вирішення конфліктів. Ключовим моментом є забезпечення дитини знаннями про те, як правильно виражати свої почуття, як розуміти і поважати емоції інших людей, як будувати здорові соціальні взаємодії.

Висновки до розділу 2

Загалом можемо підсумувати, що подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї є ключовим аспектом забезпечення їх гармонійного розвитку. Проведене емпіричне дослідження дозволило діагностувати рівні агресивності у дошкільників та виявити необхідність створення психолого-педагогічних умов для корекції поведінки, що включають активну участь батьків. Сім'я відіграє вирішальну роль у формуванні емоційної стабільності дитини. Ефективна робота з подолання агресії передбачає створення позитивного мікроклімату вдома, підвищення емоційної компетентності батьків, використання сучасних психолого-педагогічних методик, таких як арт-терапія, рольові ігри та техніки саморегуляції. Важливо, щоб батьки були прикладом конструктивної взаємодії, підтримували дитину в соціальному розвитку та навчали ефективно справлятися з негативними емоціями. Отримані результати демонструють, що саме родинна підтримка та сприятливе середовище сприяють зниженню рівня агресивності, розвитку емпатії та формуванню здорових соціальних навичок у дітей старшого дошкільного віку.

ВИСНОВКИ

Таким чином у ході нашого дослідження психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку в умовах сім'ї можемо підсумувати наступне:

1. Агресивна поведінка старших дошкільників є складним і багатогранним явищем, що може проявлятися у різних формах, з різних причин і в різних умовах. Види агресивної поведінки у дітей цього віку варіюються від вербальної агресії, яка включає образи, крики та погрози, до фізичної агресії, яка проявляється у вигляді ударів, штовхань або інших форм фізичного насильства. Також можлива непряма агресія, коли дитина діє через інших або використовує маніпуляції, аби нашкодити оточуючим. Причини агресивної поведінки у старших дошкільників можуть бути різноманітними. Часто агресія є відповіддю на емоційні проблеми, такі як тривожність, почуття невпевненості або незадоволеність потреб. Діти можуть виявляти агресію через труднощі у взаємодії з оточуючими, конфлікти в сім'ї, негативний вплив медіа чи через спроби самоствердитися в колективі. Важливу роль відіграють також моделі поведінки, які дитина переймає від дорослих, особливо батьків або вихователів.

2. Сім'я відіграє ключову роль у формуванні та розвитку дитини, впливаючи на її фізичний, емоційний, соціальний та інтелектуальний розвиток. Вона є першим і найбільш значущим соціальним середовищем, в якому дитина засвоює основні моделі поведінки, цінності та норми, що згодом визначатимуть її життєвий шлях. Типи сімей можна класифікувати за різними критеріями, такими як структура, функціональність та соціокультурний контекст. Відповідно до структури, сім'ї поділяються на нуклеарні (які складаються з батьків та їхніх дітей) та розширені (включають також інших родичів). Функціональність сім'ї визначається її здатністю виконувати свої основні функції, такі як виховання дітей, підтримка членів сім'ї та забезпечення емоційної підтримки. Види сімей також впливають на характер виховання та розвиток дитини. Наприклад, у гармонійних сім'ях, де

панують довіра, взаєморозуміння та емоційна підтримка, діти, як правило, виростають з розвиненою самооцінкою, здатністю до самоконтролю та високим рівнем соціальної адаптації. Натомість у дисфункціональних сім'ях, де є конфлікти, емоційна холодність або нестабільність, діти можуть мати труднощі з емоційною регуляцією, соціальними контактами та можуть проявляти агресивну поведінку. Вплив сім'ї на формування і розвиток дитини включає кілька аспектів: емоційний вплив, моральне виховання, інтелектуальний розвиток, соціальний розвиток. Отже, сім'я є основним чинником, що визначає розвиток і формування особистості дитини. Залежно від типу та функціональності сім'ї, вплив на дитину може бути як позитивним, так і негативним, що підкреслює важливість створення гармонійного сімейного середовища для здорового та всебічного розвитку дитини.

3. Для подолання агресивної поведінки у старших дошкільників важливо дотримуватися таких етапів роботи: емоційний, поведінковий, і конструктивне вирішення конфліктів. Дошкільний вік є критичним періодом для формування та закріплення різних моделей поведінки. Аналіз результатів емпіричного дослідження показав наступне: 65% дітей мають позитивне ставлення до однолітків, 30% демонструють готовність допомагати іншим, 15% відчувають почуття обов'язку, 75% здатні помічати емоційний стан інших, 70% проявляють піклування, а 40% позитивно реагують на успіх.

Загальний підсумок дослідження, проведеного серед 40 старших дошкільників, розділених на контрольну та експериментальну групи, які пройшли п’ять методик, показав такі результати: низький рівень агресивності має 20% дітей, середній рівень – 70%, а високий рівень – 10%. Таким чином, виявлено значну потребу у роботі з подолання агресивності у дітей цього віку.

4. Подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку потребує системного підходу, який включає активну участь усіх учасників виховного процесу, зокрема вихователів , психологів та особливо батьків.

Важливе значення має створення сприятливих психолого-педагогічних умов у сімейному середовищі, оскільки саме родина є первинним і найважливішим соціальним інститутом, який впливає на формування особистості дитини. Позитивний мікроклімат у сім'ї, що характеризується атмосферою довіри, взаєморозуміння та підтримки, є основою для корекції агресивної поведінки. Важливо, щоб батьки усвідомлювали свою роль у розвитку дитини, демонстрували конструктивні способи вирішення конфліктів та вчили дітей справлятися з емоційними труднощами. Для ефективного подолання агресії необхідно сприяти розвитку емоційної саморегуляції у дітей, що досягається завдяки впровадженню психолого-педагогічних технік, таких як арт-терапія, рольові ігри, казкотерапія та вправи на формування емоційного інтелекту. Ці методики дозволяють дитині навчитися розпізнавати власні емоції, керувати ними та шукати конструктивні способи взаємодії з однолітками. Також важливим є залучення батьків до освітніх семінарів і тренінгів, які допомагають їм опанувати навички підтримуючого виховання, краще розуміти потреби дитини та відповідним чином реагувати на її поведінкові прояви. Сімя повинна створити умови, за яких дитина відчуватиме себе цінною, зрозумілою та прийнятою. Це передбачає уникнення надмірного контролю чи агресії з боку дорослих, а також стимулювання дитини до вираження своїх почуттів у безпечний спосіб. Разом з тим важливо приділяти увагу розвитку соціальних навичок, які допомагають дошкільнятам адаптуватися до колективу, уникати конфліктів та будувати позитивні стосунки.

Загалом, успішне подолання агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку можливе за умови активної співпраці між батьками, педагогами та психологами. Комплексний підхід, що поєднує створення сприятливого середовища у сім'ї, формування емоційної зрілості та розвиток соціальних навичок, є запорукою зниження рівня агресії та гармонійного розвитку дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упоряд. О.А. Атемасова. Х. : Ранок, 2010. 176 с.

2. Батьки і діти: психологія взаємин / Под ред. Е.А. Савіної і Є.О. Смирнової.М.: «Когіто-Центр», 2013. 230 с.

3. Белей М. Д. Основи діагностичної психології. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2018. 296 с.

4. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2020. Випуск 6. С. 10-15

5. Бовть О. Б. Причини агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Педагогіка і психологія. 2017. № 1. С. 94-100.

6. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. Педагогіка і психологія. 2018. №2. С. 49-57.

7. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К.: Просвіта, 2021. 416 с.

8. Волкова Є. Особливості роботи педагогів, психологів ДНЗ з важкими дітьми та їх батьками. Дошкільне виховання. 2023. № 3. С. 10-12.

9. Галян О. І. Агресивність як особистісний чинник діяльності вчителя. Психологія : зб. наук. праць. К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2020. Вип. 9. Ч. 2. С. 222-227.

10. Гаримович Е. Корекційна робота з агресивними дітьми. Дефектолог. 2018. №11. С. 55-57

11. Глущенко О. А. Психологічні аспекти корекції агресивної поведінки у дітей молодшого віку Збірник наукових праць Херсонського державного університету. 2022. С. 289-293

12. Грюнвальд Б.Б., Макабі Г.В. Консультування сім'ї / Пер. з англ. М.: Форум, 2014.258 с.

13. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та

молодшого шкільного віку: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2016. 368 с.

14. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. Практична психологія та соціальна робота. 2020. №7. С. 57-60.

15. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія. К. : Центр учбової літератури. 2017. 392 с.

16. Євтушенко І. В. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки. Психологія. Збірник наукових праць. К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2023. Вип. 21. С. 15-23.

17. Зубченко А. О. Ігрова терапія як інструмент подолання агресивної поведінки у дошкільників Вісник психології і педагогіки. 2019. № 15. С. 43-47

18. Іванова А. Психологічні особливості агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Студентський вісник. 2019. № 4. С. 61-62

19. Іванчук Г. М. Роль батьків у зниженні проявів агресивності у дітей дошкільного віку. Київ: Логос, 2021. 133 с.

20. Карнаух Л. П. Психолого-педагогічні аспекти впливу сім'ї на соціалізацію дітей дошкільного віку. Науковий вісник ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2017. Випуск 2 (41). С. 119-121

21. Карпінська Т. С. Ефективність профілактики агресивної поведінки дошкільників засобами рухової ігрової діяльності. Вісник Прикарпатського університету. Серія : Фізична культура. 2020. Вип. 12. С. 66-70.

22. Карпінська Т. С. Психологічна профілактика агресії у дошкільників. Івано-Франківськ, 2021. 50 с.

23. Кльоц Л. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2019. №6. С. 19-25.

24. Кононко О. Л. Готовність майбутнього педагога до роботи з дитячою агресією. Вісник Черкаського національного університету імені

Богдана Хмельницького, Серія: Педагогічні науки, 2018, № 3. С. 45-50

25. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). К. : Стилос, 2020. 336 с.

26. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами: метод. посібник. К. : Літера ЛТД, 2016. 416 с.

27. Кравченко Н. О. Роль сімейного виховання у профілактиці агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Вісник Інституту розвитку дитини, 2022, № 1. С. 20-23

28. Липкань В. А. Формування толерантної поведінки у дошкільників як метод подолання агресії Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2021. 233 с.

29. Лях Т. Л. Агресивна поведінка у дітей: психолого-педагогічні підходи до корекції. Психологія і педагогіка: науково-практичний журнал, 2021, № 2. С. 133-140

30. Мельник Ю. В. Психолого-педагогічні умови профілактики деструктивної поведінки дітей Вісник педагогічних наук. 2018. № 19. С. 77-81

31. Морозова Л. П. Емоційний інтелект як інструмент подолання агресивної поведінки у дошкільників. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія Психологія, 2019, № 11. С. 34-39

32. Нерета В. С. Агресивна дитина. Х. : Видавнича група «Основа», 2015. 187 с.

33. Петровський В.А., Польова М.В. Відчуження як феномен дитячо-батьківських відносин. Питання психології. 2021. № 1. С.19-26.

34. Печенко І. П. Організаційно-педагогічні умови формування соціальної компетентності дітей 5-7 років. Вісник Київського міжнародного університету. Випуск ІІ. К.: Правові джерела, 2012. 291 с.

35. Прохоров О.О., Велієва С.В. Психічні стани дітей дошкільного віку. Питання психології. 2013. № 5. С.56-66.

36. Проценко О. В. Профілактика соціальної дезадаптації дошкільнят. К. : Шкільний світ, 2021. 128 с.

37. Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії. Психолог. 2020. №6. С. 22-26.

38. Румянцева Т. Г. Концептуальна модель психологічної профілактики агресивних проявів. Збірник Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами, 2020. С. 256-258

39. Савчук Л. П. Педагогічна корекція агресивної поведінки дошкільників у контексті соціальної адаптації Науковий вісник Переяславського університету. 2020. № 12. С. 34-37

40. Самсонова О.В. Вплив сімейних відносин на спілкування дітей старшого дошкільного віку з однолітками. Психолог в дитячому саду. 2013. № 3. С.89-109.

41. Тищенко А. В. Формування позитивного емоційного фону як спосіб подолання агресії у дітей дошкільного віку. Харків: Вежа, 2020. 190 с.

42. Ткачук А. Агресія як форма прояву девіантної поведінки. Психолог. 2010. №16 (400). С. 17-18.

43. Федоренко Р. П. Ф 33 Психологія сім'ї: навч. посіб. / Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.

44. Філіпова О. І. Соціально-педагогічні умови профілактики агресивної поведінки в сімейному середовищі Освіта і розвиток особистості. 2021. № 45. С. 89-92

45. Яковенко М. В. Методичні підходи до профілактики агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Молодь і ринок. 2020. № 5. С. 20-23

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Неіснуюча тварина»

Обладнання: аркуш паперу А4, олівці (звичайний та різнокольорові), гумка.

Інструкція: перед дитиною кладуть аркуш паперу (горизонтально) і кажуть: «Я хочу подивитися, як ти вмієш вигадувати, уявляти. Придумай і намалюй тварину, якої насправді не існує, ніколи не було та яку ще ніхто ніколи не вигадував – якої немає ані в книжках, ані в казках, ані в мультиках».

Обробка даних: При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме:

- розташування в просторі;
- розмір малюнка; -
характеристика ліній;
- сила натискання на олівець.

Інтерпретація результатів: агресивність виражається за допомогою будь-яких елементів нападу (роги, кігті, ікла, жало). Зображення зубів відображає схильність до вербальної агресії. Іноді тварина може бути озброєною (гармата, спис, лук тощо). Будь-які гострі елементи на тілі тварини, які дошкільник не визначає як зброю для нападу, але які створюють відповідне враження, також є показниками агресивності. Водночас зброя, непридатна для бійки (тупі роги тощо) є проявом не власної агресивності, а страху агресії.

Таким чином дитина намагається захиститися від неї. Для виявлення агресивності та визначення її форм важливий зовнішній вигляд тварини, безпосереднє враження від малюнка: яка вона на малюнку – страшна, зла, не страшна, лякає, вбиває, нападає тощо.

Іноді буває досить складно розрізнити за малюнком прояв агресивності дитини та виражений страх агресії. Часто ця відмінність проявляється у

розповіді, за якою можна визначити, чи ідентифікується дитини із зображеною нею істотою, кого проектує вона в розповіді – себе чи образ ворога. В останньому випадку діти часто виказують себе під час розповіді про малюнок, коли, розповідаючи про силу тварини, раптово проявляють реальне «Я» («Я її зовсім не боюсь»). У багатьох випадках страх агресії викликає появу власної агресивності, яку сама дитина сприймає як захисну, але яка не завжди є такою в реальному житті та поведінці. Буває так, що дитина починає захищатися превентивно, не дочекавшись нападу.

Після закінчення малюнку дитині в якості доповнювання можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Чим вона харчується? Де живе?

2. Чим вона зазвичай займається? Що вона полюбляє робити більше? А що найбільше не любить?

3. Вона живе одне або з кимось? Є в неї друзі? А вороги? Чому вони вороги?

4. Є що-небудь, чого вона боїться? Або вона нічого не боїться?

5. Якого вона розміру?

Для того, щоб було зручніше здійснювати аналіз малюнку, ми скористаємося такою бальною системою за такими показниками.

Додаток Б

Колірний тест М. Люшера

Обладнання: вісім кольорових карток синього, синьо-зеленого, помаранчево-червоного, світло-жовтого, фіолетового, коричневого, чорного, сірого кольору. Хід проведення: суть процедури тестування – ранжування кольорів дошкільниками за ступенем їх суб'єктивної приємності (симпатичності). Дітям пропонується розташувати кольорові картки в порядку від 1 до 8 таким чином, щоб на першому місці був розміщений колір, який найбільше подобається дитині, а на 8 – колір, що найменше приваблює її.

Тестування проводиться при природному освітленні, на колірні таблиці не повинні падати прямі сонячні промені. Дітей просять відволіктися від асоціацій, пов'язаних з модою, традиціями, загальноприйнятими смаками і намагатися вибирати колір, виходячи зі свого особистого ставлення.

Відповідно, до того, як діти сприймають кольори, використовуючи при цьому власне асоціативне мислення, вони добирають на свій розсуд колір, який, на їхню думку, є найбільш відповідним, вдалим для характеристики того чи іншого явища. Отримана за допомогою цієї методики інформація є корисною і може бути прямо використана для орієнтування в індивідуальній, груповій та сімейній психокорекційній роботі.

М. Люшер дав приблизну характеристику обраних позицій:

– 1-а позиція відображає засоби досягнення мети (наприклад, вибір синього кольору говорить про намір діяти спокійно, без зайвої напруги);

– 2-а позиція показує мету, до якої прагне досліджуваний;

– 3-а і 4-а позиції характеризують перевагу кольору і відображають відчуття досліджуваним істинної ситуації, в якій він знаходиться, або ж образ дій, який йому підказує ситуація;

– 5-а і 6-а позиції характеризують байдужність до кольору, нейтральне до нього ставлення. Вони ніби свідчать, що досліджуваний не зв'язує свій стан, настрій, мотиви з даними кольорами. Однак у певній ситуації ця

позиція може містити резервне трактування кольору, наприклад, синій колір (колір спокою) відкладається тимчасово як невідповідний у даній ситуації;

– 7-а і 8-а позиції характеризують негативне ставлення до кольору, прагнення придушити будь-яку потребу, мотив, настрій.

Характеристика кольорів включає 4 основних і 4 додаткових кольори.

Основні кольори:

1) синій – символізує спокій, задоволеність;

2) синьо-зелений – почуття впевненості, наполегливість, іноді упертість;

3) помаранчево-червоний – символізує силу вольового зусилля, агресивність, наступальні тенденції, збудження;

4) світло-жовтий – активність, прагнення до спілкування, експансивність, веселість.

При відсутності конфлікту в оптимальному стані основні кольори повинні займати переважно перші п’ять позицій.

Додаткові кольори: 5) фіолетовий; 6) коричневий, 7) чорний, 8) сірий. Ці кольори символізують негативні тенденції: тривожність, стрес, переживання страху, гніву. Значення цих кольорів (як і основних) найбільшою мірою визначається їх взаємним розташуванням, розподілом за позиціями. Оцінка результатів рівня агресивності проводиться за домінантними позиціями помаранчево-червоного та чорного кольорів:

– 1-2 позиція – високий рівень.

– 3-4 позиція – середній рівень.

– 5-8 позиція – низький рівень.

Додаток В

Проективна методика «Кактус» (М. А. Панфілова)

Обладнання: При діагностуванні дитині дають аркуш паперу формату А4, простий олівець та кольорові олівці. Після того, як дошкільник намалював малюнок, йому ставлять питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію.

Інструкція для дитини: «На листі паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш». Питання та додаткові роз'яснення не допускаються.

Обробка даних: При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме: розташування в просторі; розмір малюнка; характеристика ліній; сила натискання на олівець.

Крім того, розглядаються конкретні показники, характерні для цієї методики:

− характеристика «образу кактуса» (дикий, домашній, жіночний тощо);

− характеристика манери малювання (розмальований, схематичний);

− характеристика колючок (розмір, розташування, кількість).

Інтерпретація результатів: результати оброблених даних на зображенні дозволяють діагностувати особисті якості дитини: Агресивність – наявність колючок, особливо їх велика кількість. Надто довгі, близько розташовані одна до одної, колючки, відображають високу ступінь агресивності.

Імпульсивність – відривні лінії, сильне натискання. Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований в центрі листа.

Невпевненість в собі, залежність від когось – маленький малюнок, розташований знизу листа.

Демонстративність, відкритість – наявність відступаючих відростків, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру чи всередині кактуса.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у випадку з кольоровими олівцями.

Тривожність – переважання внутрішнього штрихування, переривисті лінії, використання темних кольорів у випадку з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м’яких ліній і форм, прикрас, кольорів. Простодушність – якщо кактус має опуклості. Екстравагантність – наявність на малюнку інших кактусів і кольорів. Інтровертність – на малюнку зображений тільки один кактус.

Спрямованість до домашнього захисту, відчуття родинної підтримки – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактусу.

Відсутність спрямованості до домашнього захисту, відчуття самотності – зображення дикого, пустельного кактусу.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісною є дитина. Якщо ж малюнок похмурий і в ньому переважають темні відтінки – значить, необхідно дізнатися причину.

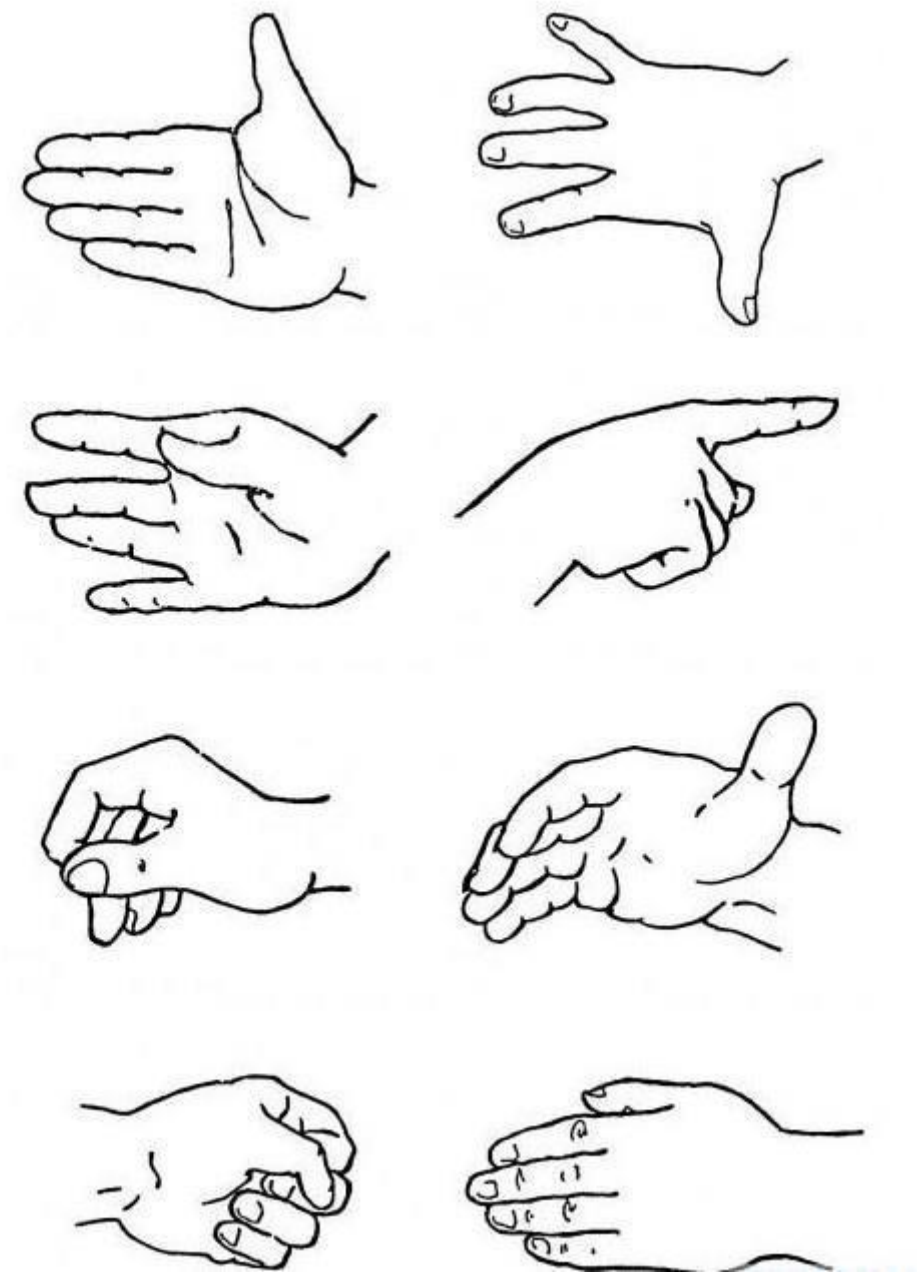
Також при інтерпретації потрібно зважати на розміщення кактуса на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зміщується вгору, тим вища самооцінка дошкільника, відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Розміщення малюнку лівіше від центру означає наявність у характері дитини рис інтроверта, правіше – схильності до екстраверсії.

Розмір кактуса також має значення. Чим більший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній правильній. Чим сильніший натиск на олівець, уривчастість ліній, використання штрихування, тим більше дошкільник схильний до імпульсивності, тривожності, пригніченості тощо.

Додаток Г

Тест руки Вагнера – діагностика агресивності

Тест руки Вагнера призначений для діагностики агресивності. Методика може використовуватися для обстеження як дорослих, так і дітей. Стимульний матеріал – стандартні 9 зображень кисті руки і одна без зображення, при показі якої просять уявити кисть руки і описати її уявні дії.

Інструкція до тесту. *«Уважно розгляньте запропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука?»*

Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, йому пропонується запитання: *«Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити».*

Стимульний матеріал – стандартні 9 зображень кисті руки і одна без зображення, при показі якої просять уявити кисть руки і описати її уявні дії.

Скачати стимульний матеріал

Зображення пред'являються в певній послідовності і положенні. При нечіткій і двозначній відповіді просять пояснень, запитують: *«Добре, а що ще?»*, Але не нав'язують жодних специфічних відповідей. Якщо експериментатор відчуває, що його дії зустрічають опір, рекомендується перейти до іншої картки.

Тримати малюнок-картку можна в будь-якому положенні. Число варіантів відповідей по картці не обмежується. Бажано отримати чотири варіанти відповідей. Якщо кількість відповідей менша, уточніть, *чи немає бажання ще що-небудь сказати щодо даного зображення руки*, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді проставляється його значення зі знаком 4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється в чотири бали замість одного.

Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу «хтось, щось, комусь» і т.п.

Обробка результатів

Всі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей **реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.**

При обробці отриманих результатів кожну відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар і т.п.).

Вказівка (У). Рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть», міліціонер зупиняє машину і т.п.).

Страх (С). Рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така, що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.).

Емоційність (Е). Рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає і т.п.).

Комунікація (К). Рука бере участь в комунікативній дії: звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативій дії в позиції “знизу”, успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т .п.).

Демонстративність (Д). Рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує “Ок”, милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (ІВ). Рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламаний палець і т.п.).

Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.).

Пасивна безособовість (ПБ). Рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звісилась під час сну; і т .п.).

Опис (О). У цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

У **протоколі зазначається:** У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут).

Після категоризації **підраховується число висловлювань в кожній категорії**

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожну картку – **40**. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування

до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Додаток Д

Проективна методика «Кінетичний малюнок сім'ї»

Тест був запропонований **Р. Бернсом і С. Кауфманом** в 1972 р. для діагностики внутрішньосімейних стосунків з точки зору дитини.

Мета методики – виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її ставлення до членів сім'ї.

Процедура складається із самого малювання своєї сім'ї (дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець (твердість 2М) і гумку) та бесіди.

Інструкція: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою».

На всі уточнюючі питання слід відповідати без будь-яких вказівок. Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться **бесіда** за наступною схемою:

1. Хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї?
2. Їм весело чи нудно?
3. Хто з намальованих членів сім'ї найщасливіший і чому? Хто найбільш нещасний?
4. Де працюють або навчаються члени сім'ї?
5. Як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки?
6. Які взаємовідносини з усіма членами родини?

Окрім питань дитині можна запропонувати рішення кількох **ситуацій** для виявлення позитивних і негативних стосунків у сім'ї:

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки в цирк. Кого б ти покликав піти з собою?
2. Уяви, що вся твоя родина йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?

3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперову сукню для ляльки) і в тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу?

4. Ти маєш «N» число квитків (на один менше, ніж членів в сім'ї) на цікаву кінокартину. Хто залишиться вдома?

5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там пожити?

6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Вся сім'я сіла грати, але вас більше на одну людину, ніж треба. Хто не буде грати?